

S.QAZAQBAEV

**KO'RKEM
WOQI'W**

82.3(Sy-67)
Q-10

Sa'rsen QAZAQBAEV

KO'RKEM WOQI'W

*Joqari' woqi'w wori'nlari'ni'n' filologiya fakultetleri ushi'n
woqi'w qollanba*

NO'KIS
«QARAQALPAQSTAN»
2012

Bul woqi'w qollanba tiykari'nan ko'rkem woqi'w a'sirese shi'g'armani'n' ideyali'q mazmuni'n teren' tu'sinowe ha'm ko'rkemlik wo'zgesheliklerin ideyali'wda ulken a'hmiyetke iye. Barli'q janrlardag'i' shi'g'armalar birdey woqi'lnaytug'i'n'i'nday ha'mme de birdey ko'rkem woqi'w qabi'letine iye bola bermeydi. A'sirese, joqari' woqi'w wori'nlari'n'i' ko'psulik talabalari' uzaq waqi'i' wo'zleri' jasad'jan jerdegi' dialekt ta'sirinde boladi'.

Dialekt ta'sirinde «ko'rkem» woql'lg'an shig'arma mazmuni'na bolsa zi'yani' tiyedi. Woni'n' ko'rkem-esteik ta'sirshen'ligi to' menlaydi. Sonli'qtan filologiya talabalari' dialekt ta'sirinen qutqari' u shi'n' woldardi. «ko'rkem» woqi'wg'a u'yretifi ta'rbiyali'q jaqtan u'lken a'hmiyetke iye boli'w menen birge shig'arma mazmuni'n puxta wo'zlestiriwde woni'n' ko'rkemlik wo'zgesheligin ashi'w'da jaqi'n'an ja'rdem beredi.

Bul uli'wma worta bilim beretug'i'n mektepler, licey, kolledijler, joqari' woqi'w woti'nlar'i ushi'n so'zsiz u'iken metodikali'q woqi'w qollanba wazi'ypasi'n atquradi'

Pikir bildiriwshiler:

1. A'.Paxratdinov — NMPI Qaraqalpaq a'debiyati' kafedrası'ni'n' professori', f.i.doktori'
2. K.Qurambaev — NMPI Wo'zbek a'debiyati' kafedrası'ni'n' professori', f.i.doktori'
3. K. Yusupov — QMU a'debiyat teoriyasi' ha'm metodikasi' kafedrası' wooi'ti'shi'si', f.i. kandidati'

ISBN 978-9943-346-92-5

© «Qaraqalpaqstan» baspası, 2012-j.

A'jiniyaz at'ndag'i' NMPI
informatsiyali'q resurs veb-sayti'

INVENTAR No 113301

ALG'T SO'Z

«Ko'rkem woqi'w» kursi' mektep ha'm mektepke shekengi balalardi' ta'rbiyalaw menen shug'i'llanatur'i'n pedagogikali'q woqi'w wori'nlar'i'nda wo'tiledi.

«Ko'rkem woqi'w» — ta'rbiyashi'-pedagog tayarlaytug'i'n pedagogikali'q woqi'w wori'nlar'i'nda balalar baqshasi'ndag'i' balalardi'n' tilin rawajlan-di'ni'w ja'ne sawati'n ashi'w metodikasi' kursti'ni'w bir ba'legi retinde ju'rgizledi'. Balani'n' woy-woy'nin ken'eytiw, aqil-woy'i'n rawajlan-di'ni'w, minez-qulqi'n yerkin ta'rbiyalawdi'n' ba'ri ta'rbiyashi'-pedagogti'n' so'zi arqali' iske asadi'. Wo'zimizdi ardaqlag'an woy'mir tirishiligi menen balalardi' tani'sti'ni'w bilim beriwde balani'n' qay da'rejede, neni yeste saqlag'an'i'n baqlap, bir qansha ko'nselpeli qurallar ja'rdeminde, woyi'nshi'q, kartina, su'wret ha'm texnikalar ko'rgizbeli materiallar menen bayi'ti'p barami'z. Mektep ha'm mektepke shekemgi balalardi'n' tili u'lken jastag'i' adamlardi'n' so'ylegen so'zin qabi'l vetiur arqali', solardan u'yrenip baradi'.

«Ko'rkem woqi'w» yamasa «A'debiy woqi'w» kursi' studentler menen woqi'wshi'lardi'n» ana tili, a'debiyat pa'ninen ali'ng an bilimne baylani'sli' boladi'. A'debiy shi'g'armalarida so'zler stililik jaqtan ha' q'i'yili' boli'p, mazmuni' ha'm is-ha'reketti, wondag'i' qatnasatug'i'n personajlardi'n is-ha'reketleri woqi'wshi'n'i'teren' woylardi'ratug'i'n da'rejede yamasa quwani'w, renjii, qayg'i'lani'w, qorqi'w ha'm tag'i' basqa si'yaqli' psixologiyali'q jag'daylardi' payda yetiwi tiyis. Ko'rkem woqi'w'di' rawajlandi'ri'w, qa'liplestiriw maqsetinde studentler menen woqi'wshi'larg'a tapsi'malar, shi'ni'g'i'w'lardi' wo'z betinsho wori'nlawg'a ko'birek beriw kerek. Sonda wolar tildin' si'yo'ri'li' si'ri'n teren' sezip, wo'zlerin' so'ylegen so'zlerin anlaytug'i'n boladi'. Ilim menen ma'deniyati' ha'ziri rawajlani'w da'rejesi jaslardi' wo'z ka'sibin, wo'z pa'nin teren' men'geriwdi, ha'r ta'repleme woni' rawajlandi'ri'w'di' talap yetedi. Usi'g'an baylani'sli' ta'ribiyatshii'-pedagog ko'rkem woqi'w yamasa a'debiy woqi'w'di' su'ygen ka'sibi dep biliw wolardi'n' wazi'ypasi'. Mine usi'lardi'n' ba'ri mektep ha'm mektepke shekemgi balalar ta'ribiyasi'nda ko'rkem so'zdin' a'hmiyeti degen bo'liminde so'z yetiledi.

«So'yew texnikasi» tarawı'nda so'yew texnikasi tuwralı tu'sinik (irkilis, dawı's, dekciya), so'yew apparatı, so'zdin ayti'li'wi dawı'slap woqi'w reieleri berilip, wolar shi'ni'gi'wlar menen bavi'ti'p bari'ladi'.

Orfoepiya bo'liminde a'debiy tildi duri's so'ylew normasi', dawi'sli' ha'm dawi'ssi'z seslerdin' ayti'li'wi', u'nles ni'zam, assi'miyaciyan' duri's a'melge asi'ri'wdi'n' rejeleri beriledi. Shi'ni'g'i'w ushi'n bir qansha a'debiy materiallardan mi'sallar keltiriledi. Ko'rkem woqi'w menen so'ylep beriwdin' negizgi mi'sallari' tarawi'nda tiykarg'i' dawi's toni' intonaciya (so'z, so'ylew so'zi) ja'ne woni'n' komponentleri, pauza (irkilis) ritmikali'q pauza, qosi'q woqi'wdi'n' rejeleri, so'ylew tempi, dawi's ku'shi, so'ylew sest (metodikasi') ha'm teoriyalı'q tu'sinikler shi'ni'g'i'wlar berilip, woni' men'geriwdin' usi'llari' bayanlanadi'. Dawi'slap woqi'wg'a ha'r q'i'ylı' janrdag'i' tekstler tayarlanı'p, xali'q poeziyasi'nan, qosi'qti', taqmaqi'tı, naqi'l-maqaldi', jumbaq-jan'i'ttpashti' ha'm tag'i' basqa da shi'g'armalardi' woqi'wdi'n' usi'llari' so'z yetiledi. Basqalarg'a bul shi'g'armalardi' woqi'w bo'liminde woqi'wshi', ta'rbiyashi'ni'n' gu'rın' ayti'p beriw, woni'n' rejeleri, gu'rın'nin' tu'rleri, woqi'ti'wdi'n' metodikasi', woyi'nshi'qlardi' si'patlaw, kartinag'a qarap so'ylep beriw, sinariy du'ziw, spektakldi tayarlaw ha'm saxnag'a qoyi'w uqsag'an ma'seleler, shi'ni'g'i'wlar ti'yanalı'q yetip berilgen. Ko'rkem woqi'w a'meliyati' mekteptin' pedagogikali'q joqari' woqi'w wori'nları'ni'n' filologiya fakultetlerinde ju'rgiziledi. Sonli'qtan woqi'w wori'nları'nda bul pa'n boyi'nsha wori's, wo'zbek, qazaq tilinde woqi'li'p sabaqli'q kitaplar boli'p, al qaraqalpaq tilinde wo'z aldi'na kitap boli'p bası'lg'an yemes.

Usi'ni'p ati'rg'an kitabı'mi'z tun'g'i'sh ret shi'g'ayi'n dep ati'r. Bul kitaptı' jazi'wda wori's, wo'zbek, qazaq tilindegi sabaqli'q kitaplar ta'jiriybesinen ali'p, wolarg'a bir qansha qosi'msha materiallar kirgiziledi.

Biz bul qollanbani' birinshiden, «Ifodali o'qish» Toshkent «Oqıtuvcı» — 1994-jıl'da Worıpow Kabuljon, Vovidova Mahmuda ta'repinen joqari' woqi'w wori'nları' ushi'n du'zilgen woqi'w qollanbası'nan, Qalı' Ayi'mbetovti'n' «Xali'q danalı'g'i'» «Qaraqalpaqstan» baspası'nan 1968-jıl'lı' shi'qqan betindegi «Qi'ssaxanlar», A'bdisiy't Paxratdinovti'n' «Qaraqalpaq a'debiyati'n woqi'ti'w metodikasi'» (sabaqli'q), No'kis «Bilim» baspası'nan 2004-jıl'lı' shi'qqan 100-betindegi «Ko'rkemle woqi'w», Akademik A.Da'wletovti'n' «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' fonetikasi'nan praktikum» No'kis «Qaraqalpaqstan» baspası'nan 2008-jıl'lı' shi'qqan kitabı'nan, «A'debiyat xrestomatiyasi'» worta mektepler ushi'n, Q.Ayi'mbetov, I.Kadirov, J.Reymov, Q.Xojanazarov ta'repinen du'zilgen No'kis «Qaraqalpaqstan» baspası'nan 1990-jıl'lı' shi'qqan sabaqli'qtan, S.Axmetov, Q.Jarimbetov «A'debiyattani'w atamaları'ni'n' wori'ssha-qaraqalpaqsha tu'sindirme so'zligi», No'kis, «Bilim» baspası'nan 1994-jıl'lı' shi'qqan qollanbası'nan, soni'n' menen birge S.T.Nikolskaya, A.V.Mayorova, A.V.Oskin avtorli'g'i'nda «Ko'rkem woqi'w» («Vi'razitelnoe chtenie») Leningradta 1990-jıl'ı'nda shi'qqan pedagogikali'q institutlar ushi'n arnalg'an qollanbası'nan paydalandı'q.

KIRISIW

Ja'miyetge adamlar arası'nda qari'm - qatnas til arqalı' iske asadı'. Til birliqi bolg'an so'zlerge so'ylewde jan yendirip so'zimizdi ayri'qsha, ta'sirlendiretug'i'n quallal boladı'. Bul — so'zlerdin' intonaciya'lı' qaqtan tuwı'li'li'g'i'. Bug'an biz woqi'wshi'lardi' ta'sirli woqi'wg'a u'yretiw arqalı' yerimiz.

Ko'rkem woqi'wg'a u'yretiw baslawi'sh klaslarda ana tili ha'm woqi'w sabaqları'nda jıl dawamı'nda izbe-iz ali'p bari'ladi'. Buni' na'tiyjeli ju'rgiziw ushi'n mug'allimnin' wo'zi ana tilinin' sheksiz baylı'qları'nen teren' iyelegen ko'rkem so'z sheberi boli'wi tiyis.

Sebebi balanı' jaqsi' minez-quli'qqa, ma'deniyatlı' so'ylewge ta'rbiyalawda metodikali'q sheberlik penen birge mug'allimnin' so'z birinshi ko'rgizbeli qural xi'zmetin atqaradı', yag'ni'y til mug'allimnin' ha'reket yetiwshi quralı' sanaladı'.

Til-bul bay g'a'ziyne, so'ylewde woni' qari'm-qatnas, woy-sezimdi beriw ushi'n paydalanamı'z. Woqi'wshi'larda a'debiy til normaları'na qa'liplestirip, ta'sirli woqi'wg'a u'yretiwde til tiykarg'i' derek si'pati'nda xi'zmet yetedi. Mektep jasi'na deyin ha'm kishi mektep jasi'ndag'i' balalar so'ylewde da'slep jasi' u'ikenlerden u'yrenedi. Sonday-aq mektep jasi'ndag'i' balalardı'ni' so'ylewin jetilistiriw ana tili sabag'i'nda grammatikali'q qag'i'ydalardı' wo'zlestiriw, shi'ni'g'i'w ha'm a'debiy shi'g'armalardi' tan'law, u'yreniw bari'si'nda qa'liplesip baradı'. A'sirese ko'rkem shi'g'armag'a q'i'zi'qti'w jolları'ni'n' biri ta'sirli woqi'w. Ko'rkem woqi'w natijesinde jazi'wshi' shay'i'rdi'n shi'g'armalardi'ni'n' mazmunı', ideyasi', til ko'rkemligi u'yreniledi. Mug'allim sonday-aq grammatikali'q tu'siniklerdi bayanlawda ha'm a'debiy shi'g'arma menen tani'sti'ri'wda intonaciyanı' wori'nli' paydalani'wi' kerek. Sebebi so'ylewde intonaciyanı' a'melge asi'ri'w mu'mkin yemes. Intonaciya'lı'q ko'rkemlikti qalay iske asi'rami'z?

So'ylewde so'zler ma'nilik bo'leklerge aji'raladı'. Al so'zdin' materiallı'q qabi'g'i' — bul ses. Janlı' so'ylewde seslerdin' shegarası'ni ani'qlap bolmaydı'. Bir sestin' wo'zi bir neshe formada keliwi mu'mkin. So'ylewde sesler qon'si' sestin' ta'sirine ushi'raydı'. So'zdegi seslik birlikler intonaciya ja'rdeinde ju'zege shi'g'adi'. So'ylewde sol tilidin' orfoepiya'lı'q normaları'na say tuwı' so'ylew ko'rkem ta'sirli so'ylewdin' birinshi basqı'shi'.

Ko'rkem woqi'w mug'allimnin' turaqli' jumi's formasi', ko'rkem woqi'w menen tu'singenin ko'rkemlep ayti'p beriw, woqi'wshi'lardi'n' ana tili menen a'debiyat pa'ninen alg'an biliminin' teren'ligine baylani'sli' boladi'.

Qaraqalpaq tilinde so'z ma'nige bay boli'p keledi. Woni'n' da'l ma'nisi ga'pte, tekste ani'qlanadi'. So'zdi nag'i'si'na keltirip qollani'w so'z sheberinin' bilimine, talanti'na baylani'sli' boladi'. Jazi'wshi' yamasa shayi'r shi'g'armag'a yengen ha'r bir so'zge ra'n'ba'ren' nag'i's berip, tildin' poetikali'q qurallari'nan uti'mli' paydalansa, wonda wol stillik wo'zgesheliklerge iye boladi'. Usi' a'debiy shi'g'arma qurami'na yengen ko'rkem so'zdi mayi'n tami'zi'p, sezimtalli' jetkeriwdin' wo'zine ta'n usi'li' ha'm ni'zamlari' bar.

So'ylegende dawisti'n' ha'r qi'yli' qubi'li's-dawisti'n' ba'lent-pa'sligi, so'ylew tezligi, so'z tempi, irkilis, pa't ha'm tag'i' basqa ishki keshirmelerdi da'l beriw bul so'ylewdegi logikali'q ko'rkem bayanlaw boli'p yesaplanadi'. Ga'pti qalpina keltirip ayti'w atqari'wdag'i' a'piwayi'li'q shi'g'arma mazmunin' ideyali'q emocionalli'q jaqtan ta'sirli shi'g'i'wi' ha'mmenin' woqi'w ni'zamlari'na say beriliwi mug'allimnen u'lken tayarli'qti' talap yetedi. Sonli'qtan mug'allim so'z so'ylew sheberligin wo'mir boyi' u'yrenip bari'wi' kerek.

Belgibir shi'g'armani'n' ideyali'q ko'rkemlilik mazmunin' toli'q tu'sinip, a'debiy til qa'deleri tiykari'nda intonaciyanı' saqlap woqi'wdi' ko'rkem woqi'w deymiz.

Ku'ndelikli jumi's procesinde mug'allim tekst penen jumi's islegende ko'rkem woqi'w ko'nikpelerin woqi'wshi'larda boldi'ri'w ma'qsetin go'zlep woti'ri'wi' kerek. Jumi's mug'allimnin' yamasa woqi'wshi'ni'n' ko'rkem woqi'wi' menen baslanadi'. Bul woqi'wshi'dan shi'g'arma waqi'yasi'n ko'z aldi'n'a keltiriw, yolesletiw qa'biletin payda yetedi. Usi' jerde mug'allimnin' so'zi janli' xarakterge iye boli'wi' kerek.

Yen' tiykar'gi' ma'qsettin' biri woqi'wshi'ni' ti'n'lay biliwge u'yretiw. Bunnan son' ko'rkem woqi'wdi'n' tiykar'gi' sha'rtleri boyi'nsha jumi's ju'rgiziledi. Bul waqi'tta woqi'wshi' irkilis belgilerine itibar berip, intonaciyanı' saqlap woqi'w natiyjesinde tekstegi ga'plerdin' shegarasi'n ani'qlaw'ga, ritmdı saqlap woqi'wga, ga'plerdegi so'zlerdi, frazalardi' aji'rati'wg'a ha'm intonaciya ja'ne woni'n' qurami'n duri's ani'qlawdi' u'yrenedi.

Shi'g'arma waqi'yasi'na ayri'qsha kewil bo'li'p, woqi'lg'an tekste neni ayti'w kerek yekenligin ani'qlaydi'. Ta'limnin' tu'rli basqi'shlari'nda woqi'wdi'n' sapali'q belgilerine qaray, ju'ritip woqi'w, tu'sinip woqi'w, ta'sirli woqi'w ha'm tag'i' basqa tu'rleri qollani'ladi'.

Wolardi'n' qaysi'si'n qanday jerde qollani'w mug'allimnin' aldi'n'a qoyg'an ma'qsetine ha'm sheberligine qaraydi'. Woqi'wshi'larda woqi'w texnikasi'n rawajlandi'ri'w na'tiyyesinde ju'ritip woqi'w qa'liplesedi, ju'ritip woqi'w tezligi woqi'wshi'lardi'n' tekst mazmunin' tu'siniwge tikkeley g'a'rezli boladi'. Sonli'qtan mug'allim woqi'wshi'larda tu'sinip woqi'w ko'nlikpesin qa'liplestiriwi kerek. Tu'sinip woqi'w arqali' woqi'wshi'lar so'z ma'nisin ani'qlawdi' ha'm tekst penen islesiwdi u'yrenedi.

Ta'sirli woqi'w tu'sinip woqi'wdi'n' dawami' boli'p, wol so'z wo'nerin wo'zlestiriwde tiykar'gi' wori'ndi' iyeleydi. Bul ko'rkemlep ayti'p beriwdi wo'z ishine qamtı'ydi'. Ta'sirli woqi'wdi'n' wazi'ypasi' wo'ydi' ko'rkemlep jetkeriw menen birge shi'g'arma haqqi'nda da uyrenilgen pikirin teren'lestiredi.

KO'RKEM WOQI'W

Ko'rkem woqi'w degenimiz — ko'rkem shi'g'armani' a'debiy tildin' orfoepiyali'q qa'tesin, shi'g'armani'n' ideyali'q mazmuni'n tu'sinip, belgili bir dawi's to'liqi'ni'nin', i'rg'ag'i'n saqlag'an haldada woqi'w.

Bul sha'rtlerdi woqi'wshi'lar ko'rkem shi'g'arma tilin tu'sinip, woqi'w texnikasi'n men'gergen jag'dayda g'ana wori'nlay aladi'. Tu'sinip woqi'wg'a u'yretiw a'debiyatti' woqi'ti'w sabaqlari'nda, tekst penen jumi's islew waqti'nda ju'zege asi'ri'ladi'. Sonli'qtan da ko'rkem woqi'w yamasa a'debiy woqi'w a'debiyat sabag'i'ni'n' bo'linbes tiykari' boli'p sanaladi'.

Woqi'wshi'ni'n' sabaqqa intasi' menen qi'zi'g'i'wshi'li'g'i' arti'wi' ushi'n mug'allim tekst tallaw jumi'si'n, ko'binese ko'rkem shi'g'armani' ko'rkemlep, jag'i'mli' dawi's i'rg'ag'i' menen woqi'wdan baslaydi'. Woqi'wshi'ni'n' di'qqati'n jan'a woqi'ytug'i'n tekste awdaradi', woni'n' shi'g'armani' men'geriw tilegin aytadi'. Woqi'wdi'n' 2 tu'ri bar.

Birinshisi — dawi'slap woqi'w, yekinshisi — ishten woqi'w. Ko'rkem shi'g'armani' ko'z ju'w'rti'p ishten woqi'w menen dawi'slap (o'zine) sa'nine keltirip woqi'wdi'n' ti'n'lawshi'larg'a birdey yemesigin rus metodistleri M.A.Ri'bnikov penen D.D.Jolli'bekovlar wo'zlerinin' metodikali'q miynetlerinde ayt'i'p wo'tken.

Wolay bolsa, ko'rkemlep woqi'wda shi'g'armani'n' mazmuni' menen ideyasi', ko'rkemlik jag'i', dawi's to'liqi'ni' menen intonatsiyasi', tiyisli i'rg'aqlari', dawi's ku'shi' menen aji'rali'p turadi'. So'z ha'm woni'n' yesitiw ma'nisi yesitiw arqali' iske asadi'. Ha'r qanday so'zdin' ma'nisine teren' itibar berip, belgili mazmunda ayri'qsha ko'rkemlep woqi'wg'a ha'm ayti'wg'a boladi'. Buni'n' mekteptegi bir ko'rinishi klasstan ti's jumi'slardi' woqi'wshi'larg'a taqmaq aytqi'zi'w, bayanatlar jasati'w, ushi'rasi'w keshelerinde shayi'r-jazi'wshi'larg'a wo'zinin' shi'g'armalari'n woqi'ti'p ti'n'lati'w, teatr, kino, radio, televizor arqali' artistlerdin', ko'rkem so'z sheberlerinin', diktoralardi'n' woqi'wi'na ser sali'p, qadag'alap woqi'ti'wg'a a'delendiredi'. Bulardi'n' ba'ri woqi'wshi'lardi'n' so'z ma'nisin ko'rkemlep so'ylew, so'ylew tilin rawajlandi'ri'wdi'n' faktori' boli'p yesaplanadi'.

Ko'rkem shi'g'armani' woqi'p bilgen woqi'wshi' woni'n' yeger shi'g'arma mazmuni'n bilse mazmuni' menen kompozitsiyasi'n da teren' tu'sine aladi'.

Ko'rkem a'debiyatti'n' payda boli'wi' menen woni'n' ko'rkem woqi'li'wi', awi'zaki atqari'wshi'li'g'i' da maydang'a keldi.

Ko'rkem a'debiyatti'n' payda boli'w basqi'shlari' quramali' ren'ba'ren' bolg'ani' si'yaqli', woni'n' awi'zaki atqari'wshi'li'q tariyxi' da wo'zinin' wo'zgesheliklerine iye boldi'.

Ma'selen: folklori'di'n' ja'ne bir basli' si'patli' belgilerinin' biri woni'n' wo'nerdin' ko'plegen tu'rlerin' wo'zine biriktiriwi — sinkretizmi boli'p yesaplanadi'. Folklori'q so'z wo'neri menen birikte ha'r qi'yli' ayaq-oyi' nlar ha'm basqa da wo'nerge tiyisli bolg'an na'rsele atqari'ladi'.

A'debiyat ha'm ko'rkem wo'ner toli'q ma'nide sinkretik xarakterge iye bolg'an buri'ng'i' da'wirde a'debiy ha'm ko'rkem woqi'w wo'neri de sinkretik xarakterdi ju'zege keltirgen. Sunday-aq, bul da'wirde ko'rkem a'debiyatti' jarati'wshi'lar usi' waqi'tta woni'n' atqari'wshi'lari' si'pati'nda dan'q taratqan. Ko'rkem so'z wo'neri xali'q wortasi'nda do'retiwshi yemes, al atqari'wshi' si'pati'nda ko'birek itibarg'a iye bolg'an.

Ma'selen: «Avesto»ni'n' jarati'wshi'lari' bara-bara woni'n' professional atqari'wshi'lari'na aylani'p qalg'an palkerler tayyasi' xali'q arasi'nda ta'wipler si'pati'nda g'ana yemes, al janli' so'z si'yqi'ri' menen ko'rsetiwshi qa'ngeler si'pati'nda da u'lken itibarg'a yerisken.

Tiykari'nan wo'zbek ko'rkem so'z atqari'wshi'lari' wo'nerinin' ulamalari'ni'n' tariyxi' ju'da' uzaq do'wirlerge bari'p taqaladi'.

A'debiyattani'wshi' ilimpaz N.M.Mallayev aytqani'nday-aq ko'rkem so'z wo'neri jazi'w ha'm jazba a'debiyattan ko'p zamanlar aldi'n awi'zaki do'retiwshilik usi'li'nda payda boladi' ha'mde jazba a'debiyatti'n' payda boli'wi'ndag'i', ju'zege keliwindegi keleshegi imkoniyat jaratadi'.

Ol awi'zdan-awi'zg'a, a'wladtan-a'wladqa, da'wirden-da'wirge wo'tiw arqali' iske asqan'.

Tariyxi'y rawajlani'w dawami'nda a'debiyat penen birge atqari'wshi'li'q wo'neri de rawajlani'p bard'i. Ma'selen: Worta Aziyada shayi'rlar menen bir qatarda wolardi'n' shi'g'armalari'n ma'jilis — a'njumanlarda, miynetkesh xali'qti'n' arasi'nda woqi'ytug'i'n bir qansha atqari'wshi' ko'rkem so'z sheberleri (Roviyar tayyasi') payda boladi'.

¹ Mallayev N.M. Wo'zbek a'debiyati' tariyxi', «O'qit'u'vchi», Tashkent, 1963, 44-b.

QI'SSAXANLAR

Qi'ssaxanlar menen qosi'qshi'lar qaraqalpaq xali'q ji'rshi'larini'n bir topari'na kiredi. Wolar yel aralap basi'lg'an kitaplardi' woqi'p ha'm shayi'rldi'n' shi'g'arg'an maqtawları'n, ayti'sları'n ha'm xali'q qosi'qlari'n dawi'sqa sali'p ayti'p ju'retug'i'n ko'pshilikke tamasha beretug'i'n, saz wo'nerinin' iyesi xali'q ji'rshi'larini'n biri — xali'qti'n' qi'ssaxan ha'm qosi'qshi'lar' boladi'. Qi'ssaxanlar qaraqalpaqlarda ji'rawlar menen baqsi'lardan keyin yag'ni'y wo'nerinen keyin payda bolg'an so'z wo'nerinin' sheberleri. Bul arabsha «qi'ssa» (povest) parsi'sha kvan (xan) degen yeki so'zden qurali'p «qi'ssaxan» bolg'an «Kvan» «oqi'w» yaki «oqi'wshi'» ma'nisinde. **Mi'sali'**: gazetxan gazeta woqi'wshi', a'zeyimqan, palkerlik qi'li'wshi'. Mi'na to'mendegi so'zler de usi'nday ma'nisten quralg'an. Sazende — saz shertiwshi, goende — qosi'q ayti'wshi', sazende-goendeler yag'ni'y saz shertip, qosi'q ayti'wdi' ka'sip qi'li'wshi' adamlar. Demek qi'ssaxan kitap woqi'wdi' ka'sip qi'li'wshi' adamlar degen so'z. Al qi'ssa so'zi arab tilindegi ma'nisi a'n'gimenin', waqi'yani'n' so'ylep berilgen ma'nisine iye boladi'.

Qaraqalpaq qi'ssaxanlari' qi'ssani' woqi'y baslag'anda qi'ssaxan qara so'zi — prozasi'n «al qi'ssa» dep baslaydi', demek mi'naw aytatug'i'n so'zdin' ma'nisi degendi tu'sindirmekshi boladi'. Al son'gi'i' waqi'qlari' qi'ssaxanlar qi'ssa woqi'g'anda «Alqi'ssa» degen so'zdin' wormi'n «alg'arez» degen so'z benen almasti'rg'an.

Qi'ssaxanli'q wo'neri Worta Aziya xali'qlari'na tarag'ani'na ko'p zamanlar bolg'an. Bug'an bir da'ilil wo'zbek a'debiyat klassiklerinin' wa'kili Zaxriddin Muxammed Babur (1430—1483) zamani'nda qi'ssaxanni'n' bolg'ani' ma'lim. Wol mi'naday mi'salda ko'rinedi:

Eydi ko'rgen ishkida bisyar g'awg'a kiladir edi sistabila birneshe wok attim' yik yar bir qaza woqi' ximayin mi'rzani'n' qi'ssaxanigi wo'tgash bxek taslim qi'li'p.

Bul u'zindi de Muxammed Baburdi'n' atlani'sta ju'rgeninde Aydi'qorg'an degen ma'kanda ko'p g'awg'a ko'terilgende abay-siyasat penen birneshe woq atqanda bir a'jel wog'i'ni'n' Ximayin degen mi'rzani'n' qi'ssaxani'na tiyp wo'lgenni tuwrali' so'z yetiledi.

«Qi'ssaxan» so'zin Nawayi'ni'n' shi'g'armalari'nda ushi'rati'wg'a da boladi'. Mi'sali':

Bul ajayib Kim alar dagi deydirar
Qi'ssaxan qi'zlari' magar deydirar

Bul qi'ssaxanli'q wo'neri qaraqalpaqlar'ga son' tarqalg'an. Ko'binese qi'ssaxanlar yeski din mektebinde woqi'p sawat ashqan, dawi'si' jaqsi' woqi'wshi'lardi'n' ishinin shi'qqan.

Aradan uzaq ji'llar wo'tkennen keyin ko'plegen progressiv ja'miyetshiliklin' rawajlani'wi' menen a'debiyat sabaqlig'i' baspada basi'lg'an, wolar shag'atay til dep atalatug'i'n Worta Aziya xali'qlari'ni'n' sol waqi'ttag'i' a'debiy tili — yag'ni'y yeski wo'zbek tilinde bolg'an. Bunday wo'zbek a'debiyat klassiklerinin' shi'g'armalari' a'debiyat sabag'i' boli'p woqi'ti'la baslag'an.

Biraq a'debiyat sabag'i' yen' aldi'n buri'n sha'riyatti' u'git-na'siyatlawshi' Sufi Alliyardi'n' mistikali'q ideyadag'i' shi'g'armasi'nan baslag'an. Bul haqqi'nda Worta Aziyani'n' tariyx'i'n teksergen professor P.P.Ivanov bi'lay dep jazadi':

Shayi'rldi'n' ishinde wo'z shi'g'armasi'n diniy syujetke qurg'an Sufi Alliyar boli'p yesaplanadi'. Wol Kattaqorg'anda tuwlg'an. (1733-jil'i' qayti's bolg'an). Woni'n' qosi'qlari' ko'p taralg'an. Sufi Alliyar wo'zinin' qosi'qlari'na tek g'ana mistikali'q filosofiyali'q tu's bergen, islami'n' dogmatikasi'na armag'an.

Yeski qaraqalpaq din mekteplerinde a'debiyat sabag'i' ushi'n birinshi ma'rtebe balalar'ga Sufi Alliyardi'n' kitabi' woqi'li'p, ko'p ji'llar yadlaytug'i'n yedi.

Mine usi' Sufi Alliyar kitabi'n balalar ko'p waqi'itlar woqi'g'anli'qtan bul kitap yeski til bolsa da tu'rkiyi bolg'ani' sebepli yeski arab tilinen qarag'anda tu'sinikli boli'p, woqi'wshi'lardi'n' birazi' bul a'debiyat sabaqlari' arqali' az-azlap xat tani'y baslag'an. Bul kitaptan keyin Nawayi' menen Fizuli'ydi'n' shi'g'armalari' woqi'lg'an. Balalar wo'zin woqi'tqan molladan jasi'ri'p qi'ssa kitaplari'n qoldan ko'shirip xat jaza baslag'an. Mine bulardi'n' ishinin toy-merekelerde qi'ssa kitabi'n woqi'p beretug'i'n balalar shi'qqan. Qi'ssaxanlar da wo'zlerine sha'kirtler tayarlag'an. Ayri'm ataqli' qi'ssaxanlar sha'kirtlerin yertip sha'kirtler menen birge dawi's qosi'p qi'ssa woqi'g'an. Bulardi'n' qi'ssa woqi'wi' ja'ma'a'tlik xorg'a usag'an.

Qi'ssaxanlar da ji'raw baqsi'lar'ga usap bulardi'n' gey birewi qi'ssani'n' tek wo'zin g'ana woqi'p ju'rse, woni'n' gey birewleri, talantli'lari' wo'z yadi'nan qosi'q shi'g'ari'p aytatug'i'n da bolg'an. Al qi'ssaxanni'n' bunday tu'rlerine bizin' zamani'mi'zda shayi'r dep at beredi. Qaraqalpaqlardi'n' ko'p shayi'rleri mi'sali' Qazaqbay, Ayapbergen usag'an shayi'rlar wo'zinin' shayi'rli'q wo'nerin yen' aldi'n buri'n qi'ssaxanli'qtan baslag'an.

Ha'zirgi qaraqalpaq xali'q shayi'ri Abbaz Dabi'uli' Chimbay qalasi'nda ataqli' qi'ssaxan bolg'an Qa'wender baladan qi'ssaxanli'q wo'nerin u'yrengegi tuwrali' so'ylep beredi. Qi'ssaxanlardi'n' repertuarlari' basi'li'p shi'qqan qi'ssa kitaplari'nan basqa xali'q shayi'rleri'ni'n' geybirewlerinin'

shi'g'armalari' yag'ni'y a'debiyattag'i' ayti's janrlari' menen maqtaw janrlari' qi'ssaxanlardi'n' turaqli' repertuari' bolg'an.

A'debiyatti'n' maqtaw janri' qi'ssaxanlardi'n' su'yip ayti'p, woqi'p beretug'i'n turaqli' repertuari' boli'p yesaplanadi'. Qaraqalpaq awi'zeki a'debiyati'ndag'i' bir ayni'qshali'q so'z ku'shi menen jurtan wozg'an sheshendi, xali'qti' basqarg'an basshi'ni', bayraqtan wozg'an ju'yrikti, gu'reste ji'qqan palwandi', jurttan shi'qqan suli'wdi' maqtaw buri'nnan kiyati'ng'an da'stu'r bolg'an.

Xali'q shayi'rlari' wo'zi jasag'an da'wirdegi xali'q penen birge quwani'p ko'rkemlik maqtani'shqa wo'zinin' qatnasi'n bildirip shi'g'armalar do'retken. Buri'nnan kiyati'ng'an awi'zeki a'debiyattag'i' maqtaw (ta'rip) elementin u'yrenip, woni' dawam qi'li'p jetildirip, joqari' ko'terip a'debiyatta maqtaw janri'r qa'lpine deyin jetkeren, woni' wo'sirgen, wo'rshiten. A'debiyattag'i' maqtaw janri'ni'n' xali'q shayi'rlari'ni'n' buri'ng'i' dereklerin mi'sallar keltireyik:

Xali'qti'n' awi'zeki a'debiyati'nda jan'a tu'sken kelindi ha'm suli'wdi' maqtag'an mi'naday qatarlardi' ko'riwge boladi':

U'yden shi'qti'n' quman ali'p,
Eki betin' gu'l-gu'l jani'p,
Qarshi'g'aday qi'yallani'p,
Sallang'an kimnin' yari'san'.

Wo'tken da'wirde xali'q so'z wo'nerinin' ruwx'i' azi'q yekenin tu'singen «Jaqs'i' so'z-jan azi'g'i's», «Jaqs'i' so'zge jan semiredi» degen xali'q naqi'llari' bul jag'daydi'n' toli'q da'lili bola aladi'.

Al a'debiyattag'i' maqtaw so'zi de da'stanlardag'i' bati'rlarda ruwx'i' azi'q dep bilgen. Bug'an awi'zeki a'debiyattag'i' da'stanlardan maqtawlardan mi'naday mi'sallardi' ko'riwge boladi': Bati'rlar qi'yi'n-qistaw jerlerde «Ma'rttin' joldasi' at» dep wo'zinin' mingen ati'na marapat xoshamet berip maqtag'an qatarlardi' ko'riwge boladi'. Alpami's da'stani'ni'n' Jiyemurat ji'rlag'an varianti'nda Alpami'sti'n' Bayshubari' mi'naday so'zler menen maqtalg'ani'n' ko'remiz:

Womi'rawi'n ko'rsen' yesiktey,
Moyi'n yeti besiktey,
Keleplegen jipektey,
Kekili suli'w jani'war,
Bazardag'i' maqpalday,

Sekili suli'w jani'war,
Woyg'a tikken wotawday,
Saw'i'ni' suli'w jani'war,
Molla qi'yg'an qa'lemdey,
Qulag'i' suli'w jani'war,
Wori'stan kelgen la'gendey,
Tu'yag'i' suli'w jani'war.

Tag'i' sonday «Qoblan» da'stani'ni'n' qaraqalpaq versiyasi' Yesemurat ji'raw ji'rlag'an varianti'nda Qoblanni'n' wo'zinin' tori' ati'n maqtap bi'lay dep xoshamet beredi:

Asti'ma mingen tori' ati'm,
Jawdag'a jetpey pa'ryadi'm,
Iyen'e nami's kelgendey,
Aynalsi'n Qoblan sennen dep,
Sizlerge nami's kelmeyme,
I'rg'i' ha i'rg'i' tori' ati'm,
Azi'w tisi to'rt yedi,
Jardag'i' qoyan sekili,
Aynalsi'n Qoblan wo'zin'nen,
Jaz ku'ni pisken almaday,
Ko'zin' suli'w jani'war,
Qi'zlar di'n' wo'rgen shashi'nday,
Jali'n' suli'w jani'war.

Qaraqalpaq da'stanlardag'i' bati'r di'n' mingen ati'n maqtaw jalpi' da'stu'r bolsa, al sol da'stanlarda bas qaharman qi'zlar di' ko'r kem so'z ku'shi menen si'patlap, maqtap woti'radi'. Bul qi'zlar di' maqtawlar bard'i'q da'stanlar ushi'n turaqli' u'lgi. Bug'an mi'sallar keltireyik: Alpami's da'stani'ndag'i' qoy bag'i'p ju'rgen A'shimka'l Tayshaxang'a ko'ship kelgen Baysari'ni'n' qi'zi' Gu'lpashli'ndi' bi'lay dep si'patlap maqtap beredi.

Qamshi' yan'li' barmag'i',
Gu'mis yan'li' ti'rnag'i',
Ustag'a barsan' sandal bar,
Sandaldi' ko'r de to'sin ko'r,
Mollag'a barsan' qa'lem bar,
Qa'lem di' ko'r de qasi'n ko'r.

Shershige barsan' hinji bar,
Hinjini ko'r de tisin ko'r,
Qar u'stine qar jawar,
Qardi' ko'r de yetin ko'r,
Qar u'stine qan tamar,
Qandi' ko'r de betin ko'r.

«Alpami'stan» basqa da'stanlarda da qi'zlarid' maqtaw jalpi' xarakterge iye. Usi'nday wo'tkir til menen ta'biyat penen sali'sti'ri'p maqtaydi'. «Qi'rq qi'z» da'stani'ndag'i' Gu'layi'mni'n' sul'i'wli'g'i' bi'lay dep su'wretlenedi.

Teren'nen shi'qqan qundi'zday,
Yerte tuwi'p kesh batqan,
O'miri zaya juld'i'zday,
Ko'ngennin' ishin jandi'ri'p,
Su'yemey miyrin' qandi'ri'p,
Da'wran su'r'di Gu'layi'm,
Qarsi' jawdan qaytpadi',
Qaytari'p so'z aytadi'.

Qaraqalpaq shayi'rlari' wo'tkendegi awi'z a'debiyati'ndag'i' maqtaw elementin dawam yettirdi, a'debiyatti'n' maqtaw janri'n wo'z shi'g'armalari'nda paydalani'p woni' joqari' ko'terdi. Xali'q shayi'rlari' maqtawdi' negizgi temalardi'n biri qi'li'p ali'p woni' qa'liplestirip, a'debiyatti'n' maqtaw janri'n qa'lpine jetkerdi.

Buri'ng'i' qaraqalpaq shayi'rlari'ni'n' maqtaw jazbag'ani' az. Bulardi'n' ishinen wo'tken a'sirde wo'mir su'rgen qaraqalpaq shayi'n' Womar, Wo'tesh qusag'an geypara shayi'rlardi'n' shi'g'armalari' da qi'zlarid' maqtaw shi'g'armalarna u'lg'i bola aladi'.

Ku'ygelek kibi ko'zleri,
Hu'r kibi ba'ha'r ju'zleri,
Shiyrinnen sheker so'zleri,
Gu'lziyba qi'z gu'l yan'li'di'.

Qaraqalpaq xalqi'ni'n' ataqli' shayi'ri' A'jiniyaz Qosi'bay uli' a'debiyatti'n' maqtaw janri'na ko'p u'les qosqan shayi'r. Wo'zi qazaq dalasi'nda bala woqi'ti'p ju'rgende A'jiniyazdi'n' xojayi'ni' Molla Xojban degen adam senin' yelin' qanday yel, dep sorag'anda A'jiniyaz shayi'r Xorezm woypati' menen qaraqalpaq yelin maqtap bi'lay dep su'wretleydi:

Jaylawi'm U'rgenish arqasi' ten'iz,
Jawi'ri'ni' qaqaqtay mallari' semiz,
Ruxsatsi'z — bir-birine salmas iz,
Birlikli Qon'i'rattay yellerim bard'i'.
Tabi'ladi' izlegennin' keregi,
Ko'linde bar qasqaldag'i' u'yregi,
Quwlari', g'azi'ni'n' pu'tin bu'yregi,
Du'nyani'n' an'lari' yelimde bar di'.
So'yleskende sheker yeter so'zin'di,
Ko'rgende biydimar yeter wo'zin'di,
Bahari' toydi'rar yeki ko'zin'di,
Yusuf-Zulayxaday qi'zlari' bar di'.
Ayta bersen' ashamayli', qi'yatti',
Qoldawli', mu'yteni'w barli'q Qon'i'ratti',
Qi'tay ha'm Keneges ja'ne Man'g'i'tti',
Qashlari' qa'lemdey qi'zlari' bard'i'.

A'jiniyaz shayi'r qaraqalpaq qi'zlari'n maqtaw'an birneshe qosi'qlar jazdi'. Wolar «Qi'rmi'zi'», «Sadag'a», «Qatsha», «Bir pa'ri» atli' qosi'qlari' maqtaw janri'ni'n' yen' jaqsi' u'lgilerinen boli'p yesaplanadi'.

Birneshe'ni susti' menen wo'ltirgen,
Ji'lwa a'ylep wo'ltirgendi ku'ldigen,
Sallani'p ju'rgende joldi' tolti'rg'an,
Qa'dem basqan ayaqlari' Qi'rmi'zi'.

A'jiniyazdi'n' qi'zlarid' maqtaw'an shi'g'armalari' shi'g'i's poeziyasi'ni'n' ta'sirinde bolg'anli'g'i'nan da'rek beretug'i'n faktler seziledi. Woni'n' «Ey a'lip», «Bir pa'ri» shi'g'armalari' bug'an mi'sal bola aladi'.

Wo'tkendegi xali'q ishindegi shayi'rlardi'n' jazg'an maqtawlari' qi'ssaxanlardi'n' negizgi repertuarlari' bolsa, al qi'ssaxanlar ushi'n tek g'ana maqtaw janri' menen shug'i'llang'an ayi'ri'm shayi'rlar da bolg'an. Wo'tken da'wirdegi ko'p g'ana xali'q shayi'rlari' wo'zleri a'dep qi'ssaxan boli'p, son'i'n ala shayi'rdi'q da'rejesine jetisip, wolar qi'ssaxanlar repertuari' ushi'n g'ana shi'g'arma jazg'an.

SO'YLEW MA'DENIYATI' TARIYXI'NAN

So'ylew o'neri tariyxi' uzaq da'wirlerdi wo'z ishine ali'p, wol bizin' eramiz'g'a shekemgi V a'sir baslari'nda Greciyada payda bola basladi'.

Gretsiyada aristokratli'q demokrtatiyalı'q du'zımnın' wornawı' natıyjesinde hu'kimet jumı'sları'nda xalı'q ma'jıslerinde, senat ken'eslerinde, sud islerinde ha'm ji'yi'nları'nda Respublikanı'n ha'r bir yerkin adamı' yerkin so'ylewi, shı'raylı', madeniyatlı', ko'rkem so'ylewi ma'jbu'riy bir sha'rtke aylang'an.

Ma'mleket islerin basqarı'w ushi'n qatnası'wdı' qa'legen ha'r bir insan ushi'n shı'raylı' so'ylew ma'deniyatı'n iyelew ma'jbu'riy bir huqı'qqa ha'm sha'rtke aylang'an. So'ylew ma'deniyatı'ni'n ullı' wa'killeri bolg'an Ciceron bul ma'deniyatqa u'lken baha beredi. Wol yeki ka'sipti birinshi la'shker basi'li'qti', yekinshi so'ylew ma'deniyatı'n ta'n alg'an.

So'ylewdin' joqarı' da'rejede qı'yi'n ha'm mashaqatlı', sonı'n menen birge ju'da' hu'rmetli yekenligin teren' tu'singen Plutarx da bul so'ylew ma'deniyatı'n wo'mır za'ru'rıgi dep bulgen.

Sud islerinde wornatı'lg'an ta'rtıp so'ylew ma'deniyatı'ni'n joqarı' da'rejede yekenligine u'lken bir tu'rktı boladı'. Sud procesinde juwapker wo'zine qoyı'lg'an ayı'ptı'nı' tiykarısı'z yekenligin si'patlap so'ylew, al ja'birleniwshi wo'z pikirinde qatti' turı'p wonı' qaralawı' lazi'm edi. Biraq, ha'mme de shı'raylı' jaqsi' so'ylew qabileline iye bola bermeydi. Sonı'n na'tiyjesinde, so'ylew tekstlerin jazi'p beretug'i'n bilimdan insanlari'g'a za'ru'rlik tuwi'la basladı' ha'm jazba so'ylew ma'deniyatı'n jaqsi' iyelegen so'ylewshilerdi sol zaman tili menen «Logograflar» dep atag'an. Logograflar sadqa kelip tu'sken insanlardı'n' qa'jetin shı'g'arı'p, sonnan alatug'i'n qa'lem haqı' yesesine ku'n keshirgen. Logorafıyanı'n' tirishilik quralı'na aylanı'wı' so'ylew ma'deniyatı'ni'n jetisiwinde u'lken rolw woynaydı'.

So'ylew ma'deniyatı'ni'n ken' ko'lemde qanat jayı'wı', wo'z na'wbetinde wonı'n sud terminlerinin' ha'm siyasiy terminlerdin' payda bolı'wı'na alı'p keldi.

Sudta aytı'latug'i'n shı'raylı' so'z wornı'n, yendi anı'q nı'zam'g'a iye bolg'an sud terminleri iyeledi. Aradan bir az waqı't wo'tken son' so'ylewdin' ja'ne bir tu'ri — yepideyktik, dep atalatug'i'n ullı' so'ylew usı'li' payda boldı'.

So'ylew ma'deniyatı'ni'n qansha da'rejede rawajlang'anlı'gı' menen a'debiy baylanı'sqa tu'spey ma'deniyatlı' so'ylew tekstleri hesh jerde baspadan shı'qpas yedi.

Epideyktik so'ylewde joqarı' da'rejede maqtawshı'lı'q so'zler aytı'lı'p, sonı'n ushi'n ha'm bunday so'ylew tekstlerin tayarlaw ko'p izleniwdi talap qı'latug'i'n yedi. Sonlı'qtan da logograflar wo'zlerinen burı'n jasag'an insanlardı'n' da'stu'rlerine xalı'q awı'zeki do'retiwshiligine su'yene basladı'. Sol sebepten shı'raylı' so'ylew ma'deniyatı', so'z ma'deniyatı' a'ste-a'ste

rawajlanı'p, ko'rkem a'debiyatı'nı' payda bolı'wı'nda u'lken a'hmiyetke iye boldı'. Tragediya, komediya ha'm roman janrları'ni'n payda bolı'wı'nda do'retiwshilik ta'sir ko'rsetti. Bunnan ti'sqari', so'z ma'deniyatı'ni'n rawajlanı'wı' a'debiy tildin' payda bolı'wı'nda so'z ma'deniyatı'ni'n teoriyası'nan ibarat bolg'an «Ritorika» iliminin' du'nyag'a keliwne sebep boldı'. Rimdegi ha'mme shayı'rlar ha'm so'ylewshiler sol mektepten ja'ne Ritorika mektebinen ta'lim alg'an. So'ylewshiler ta'repinen jaratı'lg'an so'ylew tekstleri qara so'z ha'm poetikalı'q do'retiw ataması'nda yesaplang'an. Bunday do'retiwshilik qabileline iye bolg'an so'ylewshilerdin' atı' wo'z ma'mleketinde g'ana yemes, du'nyag'a belgili bolg'an. Wolardan Liciy, Aristotel, Demosfen, Ciceron h.t. basqalardı' atap wo'tken worı'nli'.

Aristotel Worta Aziyada Arastu atı' menen (384-322) belgili bolg'an. Aristotel b.e.sh. 384 ji'li' Stager Makedoniya yarı'm atawı'nda shı'paker shan'arag'i'nda du'nyag'a kelgen.

Wonı'n' atası' Nikomax Aleksandr Makedonskiydin' aqlı'gı' patsha Amintiy 2 sarayı'nda shı'pakerlik qı'lg'an. Aristotel 17 jası'nda Afinag'a keledi ha'm bul jerde wo'zinin' zamanası' bolg'an belgili Platon'g'a sha'kirt boladı'. Platonni'n' wo'liminen keyin Aristotel 347-jı'li' Afinadan Troxd ta'rtepkе wo'tip, worayg'a baradı'. Sebebi bul jerde ustazı'ni'n bir qansha ta'repdarlari' bar yedi. Solardı'n' biri Germiy. Wol qaytı's bolg'annan keyin Aristotel Mitilen qalası'na kelip, wol jerde 342-jı'lg'a shekm jasadı'. 342-jı'li' Makedoniya patshası' Filipp wo'zinin' Aleksandr atlı' 13 jasar balası'ni'n tarbiyası' ushi'n Aristotelidi Mitilennen shaqı'ri'p aladı'. Bul jerde wol mektep ha'm kitapxana ashi'wdı' sho'lkemlestiredi. Usı' da'wirde Greciyada shı'raylı' ma'deniyatlı' so'ylewge qı'zı'gı'wshı'lı'q ku'sheyip ketken yedi. Usı'ni'n na'tiyjesinde bir qatar usı'g'an bag'darlang'an mektepler ashi'ldi'. Bul mekteplerde so'z ma'deniyatı' ustalari' shakirtler tayarlaw ko'zde tutı'ldi' ha'm bir qansha so'ylew ma'deniyatı'na baylanı'slı' qollanbalar jari'q ko'rđi. Wolardan biri Aristotelidin' «Ritorika» atlı' 3 kitaptan ibarat birinshi ha'm yekinshi kitaplari' tiykari'nan shı'raylı' so'ylew usı'lları' haqqı'nda bolsa, 3-kitabı'nda so'ylew logikası'na u'lken a'hmiyet beredi. Aristotel so'ylew ma'deniyatı'n u'yreniwdi bes formag'a bo'ledi.

1. Materialdi' aldi'n ala tayarlaw.
2. Materialdi' jaylastı'ni'w yamasa jobası'.
3. Materialdi' wo'zlestiriw.
4. Materialdi' so'z ja'rdeeminde duri's si'patlaw.
5. Materialdi' duri's aytı'w.

Aristotelidin' pikirleri ha'zirgi ku'nde de wo'z qunı'n joytqan joq.

Demosfen (384-322) wo'mirin wo'z watani'n gu'llep jasnat'wg'a bag'i'shlag'an. Demosfen erami'zg'a shekerngi 384-j'i'li' Afinada du'nyag'a keledi. Woni'n' atasi'ni'n' ati'da Demosfen boli'p, qural-jaraq ustaxanas'i'n' iyesi boladi'.

Demosfen 5 jasqa tolg'anda atasi'nag ayi'ni'ladi'. Demosfen menen qari'ndasi'na atadan ko'p miyras qaladi'. Ag'asi' bari'l'q bayli'qlardi' qolg'a kirgizip alg'ansha balalardi'n' ta'rbiyasi' menen qi'zi'qpaydi'.

Demosfen yer jetkennen keyin, ag'asi' wog'an tek qullari', u'y ha'm wondag'i' zatlardi'n', aqshalardi'n' bir bo'legin g'ana berip alaydi'. Demosfen ag'asi'na qalg'an mal-mu'lktin' qalg'ani'n' jaqsi'li'q penen qaytari'p beriwdi talap yetedi. Biraq, ag'asi' bunnan bas tartqanann keyin, wol qalg'an miyrasti' sud arqali' wo'ndirip ali'wg'a qarar yetedi. Sudta jaqsi' tabi'sqa yerisw ushi'n Afina hu'kimet ni'zamlari'n' jaqsi' biliw menen so'zge sheshen duri's so'ylew, isendirw qa'biletine iye boli'w kerek yedi. Sol sebepten Demosfen so'ylew ma'deniyyati'n' u'yreniw ushi'n wo'z da'wirindegi miyras isleri boyi'nsha ko'rmeqli advokat Isey mektebinde woqi'wga ma'jbu'r boladi'. Wol to'rt ji'l dawami'nda qunt penen woqi'ydi'. Bir qansha sol da'wirdegi jazi'wshi'lardi'n' shi'g'armalari'n' woqi'p shi'g'adi'. A'sirese belgili tariyxshi' Fukadid filosof Platonni'n' ti'n'lag'an shi'g'armalari'n' puxтали'q penen u'yrenedi. Demosfen Fukadidtin shi'g'armalari'n' 8 ma'rtebe qayta ko'shirip jazi'p, woni' yadnan wo'zlestiredi. Jasi'l'q ji'llari'nda ko'psilik aldi'n' da shi'g'i'p so'ylewdi a'rman yetip ju'rgen Demosfen ustazi' menen sud ma'jilislerine qatnasadi'. Ustazi'na uqsap sudta so'yleytug'i'n' so'zdi tayarlap jazi'p adamlarg'a beretug'i'n' bolg'an. Ha'm bul isi ushi'n haqi' ali'p baratug'i'n' yedi. Ba'ri bir woni'n' bul isi wo'zin qanaatlandi'rmasi'. Wol wo'zinin' Watani'ni'n' aldi'n' da wo'zinin' isin ko'rsetiki kelip a'rman yetetug'i'n' yedi. Jas Demosfennin' xali'q aldi'n' da birinshi ret shi'g'i'p so'ylewi, masqarashi'li'q, shawqi'm, ku'liki, qi'shi'qi'ri'w menen qarsi' ali'ndi'. Wo'zinin' so'zin juwmaqlamay tribunadan shi'g'i'p ketiwge ma'jbu'r boldi'. Demosfennin' aldi'n' jizin' bunday boli'p juwmaqlani'wi' tabii'y. Sebebi, woni'n' dawi'si' ju'da' pa's boli'p, ja'ne «r» ha'ribin aytalmas yedi. Bunnan ti'sqari' woni'n' jelkesin qi'ymi'ldati'p turatug'i'n' a'deti de boli'p, wo'zin k ko'psiliklin' aldi'nda duri's uslay almaytug'i'n' yedi.

Xali'q ma'jilislerin' arasi'nda Demosfen wo'zin yekinshi ma'te si'nap ko'rmeqliki boldi'. Biraq, bul ret te isi sa'tsiz boli'p shi'g'adi'. Wol wo'zinin' kemshiliklerin sezip, qayti'p ta'kirarlamaw ushi'n qaytadan shi'ni'g'i'w islewge kirisedi. Ha'tte wol wo'zinin' awzi'na tas sali'p ali'p, qatti' ha'm a'ste-aqi'ri'n' so'ylewge ha'reket yetedi. «R» ha'ribin duri's ayt'i'w ushi'n ku'shik balasi'ni'n' i'ri'ldi'si'n bari'p, wozetip ha'm usi'ni' qaytalawga ha'reket jasaydi'.

Solay yetip, uzaq muddetten, ti'ni'nsi'z shi'ni'g'i'w'ardan son Demosfen wo'z maqsetine yerisedi. Solay bolsa da, wol heshqashan minberge shi'qqan waqi'tta tayarli'qsi'z bolmasi'. Aldi'n' ala teksti tayarlap ha'm yadlap woni' talqi'lap woypal alg'annan keyin shi'g'atug'i'n' boldi'. Mashaqatli' miynetinin' na'tijesinde, adamlardi' wo'zine isendiretug'i'n' da'rejede ti'n'lawshi'lardi'n' pikirin wo'zine tarti'p, bardi'q ku'sh-quwati'n jumsaytug'i'n' yedi.

Demosfen 30 jasi'na tolg'anda hu'kimet islerine qatnasadi'. Wol wo'zinin' talanti'n, bilimin Watanni'n' dushpani' bolg'an — Makedoniya'li'q patsha Filipke qarata'di'. Afina hu'kimeti Makedoniya'ni', hu'kimet bashshi'lari'na wo'tkennen keyin Demosfennin' dushpanlari' wog'an bir neshshe ji'l aldi'n belgilep qoyg'an xali'q partiya'si' watani'na degen miynet su'yiwshiligin bahalap «Alti'n' ku'shen'ber» menen si'yli'qlawga usi'ni's yetip, xali'q ma'jilisi buni' maqullap qarar qabi'l qi'lgan yedi. Makedoniya'ni'n' ta'repdarlari' bug'an qarsi' shi'g'i'p ha'tte, wo'z da'wirinin' belgili adamlari' bolg'an Eksil de ma'jilis qarari'ni'n' naduri's yekenligi haqqi'nda sudqa arza beredi. Qayta bolg'an sud yeki ko'mekli adamni'n' bir-birin qorg'aw ushi'n ko'p tayarli'qlar kerek boladi'. Demosfendi qaralap shi'qqan so'zleri menen Eksil wo'zinin' maqsetine yerise almay qaladi'. Al, Demosfen wobrazli' ma'nide wo'z Watani'na degen su'yispenishiligin islegan tabi'slari'n' ayti'w menen Eksildin' wo'z watani'na satqi'nshi'li'g'i'n' ha'r bir so'zinde da'lillep beredi. Sud hu'kimine muwapi'q Eksilge ko'p summada jarima sali'ni'p Afinadan shi'g'i'p ketiwdi talap yetedi.

Sudtag'i' tabi'slari'nan keyin Demosfennin' abi'rayi' ju'da wo'sedi. Biraq, bir qansha sebeplerge baylani'sli' Makedoniya menen Afina wortasi'ndag'i' baslani'p ketken ur's Afinali'lardi' qulati'p, bazi' birewlerin basqa jaqlarg'a quwi'p, tek Aristokrat baylar g'ana siyasi'y g'a'rezsizlikke iye boladi'. Al, Demosfendi si'rttan wo'lim jazasi'na buyi'radi'. Sonnan son' wol Kalavri arali'g'i'na qashi'p bari'p, Paseydon shirkewine jasi'ri'nadi'. Usi' waqi'tlari' shirkewige qashi'p kelgen adamlardi' kim boli'wi'na qaramastan qamaw yamasa wo'ltiriw mu'mkin yemes yedi. Demosfen jazi'w qag'azlari'n' ali'p u'yge xat jazi'p shi'g'ayi'n' degen si'taw menen shirkewdin' bir bo'lmesine kirip za'ha'r ished. Solay yetip bizin' erami'zg'a shekemgi 322-j'i'li' 12-oktyabrde du'nyadan wo'tedi.

Ciceron. Mark Tulli Ciceron (103-431) bizin' erami'zdan aldi'n 103-j'i'lda Rimnin' Afina qalasi'nda du'nyag'a keledi. Atasi' wo'z balasi'na ta'lim-ta'rbiya beriw ushi'n Rim qalasi'na ko'ship baradi'. Bul jerde Ciceron grek tilin ha'm a'debiyati'n u'yreniwde Greciyanin' belgili so'z ustalari' Licine Krass ha'm Mark Antoni si'yaqli' adamlardi'n' a'jayi'p so'zlerin yesitiw menen birge wolardi'n' so'ylew ma'deniya'ti'ni'n' a'lwani' shi'lari'n u'yrenedi.

Ciceronni'n' woylawi' boyi'nsha so'yew ma'deniyati' ushi'n mimikani'n' ha'reketi kerek yekenligin moyi'nlaw menen woni'n' ushi'n aktyorli'qtan xabardar boli'w kerekligin tusinedi. Soni'n' ushi'n Ezop ha'm Rossiy si'yaqli' sol da'wirde jasag'an belgili aktyorlardan da sawat ashi'p u'yrenedi. Ciceron uzaq tayarli'qtan keyin 25 jasi'nda birinshi ma'rtebe xali'q aldi'n'da so'z so'yewge shi'g'adi'. Wol aldi'n grajdani'q, keyin ala ji'na'iyi'y is processesi boyi'nsha so'yleydi. Biraq woni'n' bul so'ylegen so'zine hu'kimet bashi'lari' Sull ha'm Kott si'yaqli' belgili so'z sheberleri qarsi' shi'g'adi'. Sol sebepli wol wo'zinin' bilimin jetilistiriw maqsetinde Antio Askolonskiy atli' belgili so'z sheberinen ta'lim aladi'. Ha'm kishi Aziyani'n' ko'p qalalari'n u'yreniw maqsetinde gezip shi'g'adi'. Usi' waqit'lari' Rim hu'kimdari' Sull qayti's boladi', sonnan keyin Ciceron qayti'p kelip 31 jasi'nan baslap hu'kimet islerine qatnasadi'.

Cezar qayti's bolg'annan keyin woni'n' aqli'g'i' Oktavyan hu'kimetti basqaradi'. Wol wo'z ma'mleketin bekkemlew maqsetinde Ciceronni'n' senat aldi'n'dag'i' abroyi'nan paydalanbaqshi' boladi'. Biraq Ciceron Oktavyang'a isenbeydi. Ciceronni'n' dushpanlari' jan'a hu'kimdardi' o'zleri tamang'a qarati'p alg'annan keyin, wannan Cicerondi' wo'ltiriwdi talap ketedi. Solay yetip so'z wo'nerinin' belgili ustasi' joqari' jazag'a hu'kim yetiledi. Aldi'n woni'n' won' qoli'n, son'i'n ala basi'n kesip taslaydi'.

Greklerde so'yew ma'deniyati'ni'n' qulash jayi'wi' sud so'zinen son' ha'r bir so'zdin' ha'm siyasiy so'z tu'rlerinin' sa'l wo'tpey Epideyktik — talantli' sheshen, so'z sheberinin' payda boli'wi'na ali'p keledi. Yen' a'hmiyetlisi tragediya, komediya ha'm roman janrlari'ni'n' payda boli'wi'na do'retiwshilik ta'sirin tiygizedi. Ja'ne yen' basli'si' so'yew ma'deniyati'ni'n' rawajlani'wi' a'debiy tilidin' payda boli'wi'na sonday-aq so'yew ma'deniyati' teoriyasi' boyi'nsha «Ritorika» iliminin' payda boli'wi'na sebep boladi'.

Rimdegi ha'mme shayi'rlar ha'm so'z sheberleri usi' mektepten yag'ni'y «Ritorika» mektebinen ta'lim alg'an so'z sheberleri ta'repinen jarati'lg'an «So'yew temalari'», «Prozali'q ha'm poetikali'q» do'retiwshiligi ataması'nda sanalg'an. Bunday do'retiwshi so'z sheberlerinin' ati' wo'z ma'mleketi do'gereginen shi'g'i'p, du'nya ju'zine belgili bolg'an Aristotel, Demosfen, Ciceronlar solardi'n' qatari'nan yesaplanadi'.

Ciceron a'yyemgi Rimde jetilisp shi'qqan belgili sheshenlerden yedi. Ciceronni'n' sheshenlik wo'nerin izertlegen tilshi ali'm B.Wori'nbayev ha'm Ya. Saliev woni'n' to'mendegi qa'siyetlerge ayri'qsha itibar bergenligin atap wo'tedi.

1. Oratord'i' wo'zine isenimi bekkem boli'wi' kerek. Woni'n' ushi'n sheshen boli'wi' kerek, wo'z so'zinde alg'a su'rligen pikirge toli'q iseniwi kerek.

2. So'z toli'q da'ilige iye boli'wi' kerek.

3. Materialdi' toplaw so'yewge tayarli'qti'n' tiykari' boladi'.

4. Materialdi' duri's jaylasti'ri'w, ekspozitsiyag'a ayri'qsha itibar beriw kerek. Wornalasti'ri'w sonday bolsi'n, wol materialdi' toli'q wo'zlestirip ali'wg'a jen'llik jarati'p bersin. Buni'n' ushi'n tekstti ani'q bo'limlerge bo'liw kerek. Ha'r qanday tarawda da so'yewdin' tabi'sli' shi'g'i'wi'n biliw ma'selesin sheshedi. Yeger orator wo'z so'zi qarati'lg'an tarawdi' jaqsi' bilmese, wol qanshelli talantli' bolmasi'n wo'z ti'n lawshi'lari'ni'n' di'qqatini' awdara almaydi'. Ciceron so'zdin' du'zilisine ayri'qsha itibar beredi. Woni'n' pikirinshe ha'r bir so'z talapqa juwap bererlik da'rejede du'zilgende g'ana jaqsi' na'tiye beredi. Ciceron ta'repinen islep shi'g'i'lg'an sheshenlik so'z kompozitsiyasi' to'mendegishe:

1. Kirisiw.
2. Isti'n mazmuni'n bayanlaw.
3. Planni'n keyingi bo'limlerin bayanlaw.
4. Da'liller so'zdin' yen' a'hmiyetli bo'legi.
5. Tiykarg'i' mazmundi' atap wo'tiw.
6. Juwmaq jasaw.

A'yyemgi Greciyada adamni'n' oratorli'q bilimlerde iye boli'wi' siyasi'y a'hmiyetke iye bolg'an ma'mlekette qulshi'li'q du'ziminin' hu'kim su'riwi wo'z gezeginde siyasiy oratorli'qti'n' rawajlani'wi' ushi'n jag'day jaratqan. Oratorli'qti'n' si'rlari'n biliw tek ma'mleket bashi'si' xali'q jetekshilerine g'ana yemes, basqa adamlarg'a da sha'rt bolg'an. Usi'nday so'zge sheshenlerdin' biri Ciceron yedi.

Ali'mlardi'n' so'yew ma'deniyati' sheshenlik wo'neri haqqi'ndag'i' ko'z qaraslari' sol da'wirdin' du'nya ma'deniyati' rawajlani'wi'na u'lken ta'sir ko'rsetip, Yevropada so'yew ma'deniyati'ni'n' ayri'qsha pa'n si'patini'nda payda boli'wi'na tiykar saldi'.

LICIY (459—380-ji'llar)

Afinada jasap belgili so'yew ma'deniyati'na wo'zinin' u'lesin qosqan Siciliyalı'q Liciy. Woni'n' atasi' Perkliningdin' shaqi'ri'wi' menen Afinag'a kelip usi' jerde jasap qaladi'. Woni'n' shan'arag'i' wo'zine toq shan'araqlardan boli'wi'na qaramastan kelgindi bolg'anli'g'i' sebepli Afina puqarali'g'i'n ala almaydi'. Peloponnes ur'i'si'nda Afina jeni'ledi. Na'tiyejede demokratiyani'n' ta'repdarlari' yesaplang'an Liciydin' a'kesi wo'limge hu'kim yetiledi. Wo'zi zong'a qashi'p qaladi'. 403-ji'li' demokratiya qayta tiklengen

keyin Liciy ja'ne Afinag'a kelip logograflil'q penen shug'il'lanadi' ha'm tani'ladi'. A'yyemgi greklerdi'n' pikiri boyi'nsha, Liciy pu'tkil do' retivshiligi dawami'nda u'sh ju'zge jaqi'n so'ylew so'z jazg'an. Sonnan bizge shekem woti'z to'rti sud islerine baylani'sli' saqlani'p qalg'an Liciy logografliq ka'sibi dawami'nda wog'an jumi'si' tu'sip kelgen adamlardi'n' so'yletug'i'n so'zlerin, bayanatlari'n jazi'p beriwden aldi'n wolardi'n' psixologiyali'q wo'zgesheliklerin du'nyag'ako'z qarasi'n ha'm ta'biyati'n teren' u'yrenip, keyin wolarg'a wo'z qollari'nan ja'ne tillerinen jazg'anday qil'i'p so'yletug'i'n so'zlerin yamasa bayanatlari'n jazi'p beretug'i'n bolg'an. Usi' waqitlari' Afina sudi'nda qatnasi'wshi' adamlardi'n' ko'psilik bo'legi Ma'mleketlik Ni'zamlardi'n' quramali'li'gi'n teren' tu'sinbegen. Ju'da ko'psiligi ta'lim almag'an adamlar bolg'an. Sol sebepli wolar so'zge sheber, sheshen, orator adamlardi'n' sud xi'zmetkerlerin, ag'zalari'n aldap ketiwden qorqi'p ba'lentpa'rwaz so'zlerge gu'mansi'rap qarag'an.

Bularg'a kimlerdur bul so'zlerdi jazi'p ja'rdem bergen boli'wi' mu'mkin dep qarag'an. Yekinishden' logograflardan ja'rdem sorap kelgenler arasi'nda tu'rlil millet wa'killeri, tu'rdi ka'sip iyeleri bolg'an.

Soni'n ushi'nda Liciy so'ylew so'zin ma'deniyati'n jazi'p beriwden aldi'n wonnan ja'rdem sorap kelgen buyi'rtipashi'ni'n' psixologiyasi'n u'yrenedi. Sonnan keyin wol adamg'a socialli'q kelip shi'g'i'wi'na baylani'sli' ja'miyette tutqan womi'na, jeke minezlemesine ha'm ta'biyati'na tan' so'ylew so'zin jazi'p bergem.

Liciyge usi'ni's yetip atir'gan insan yeger awil'dan kelgen a'piwayi' bir diyaqan bolsa yamasa qalada jasasa ha'm wortasha du'nyaqamsqa iye bolsa, bunday adamlar kitabi'y so'z ha'm dizbeklerin quramali' ni'zamdag'i' kerekli baplardi' mi'sal keltirip, isenimli so'z so'ylew qiyi'ni ha'm ila'ji' joq. Yegerde so'ylewdi sol bag'darda a'melge asi'ra alsa, so'zdin' isenimsizligi bilini'p qali'wi' ta'biyiy.

Liciy soni'n ushi'nda da tiykar'gi' si'r sonda, so'ylew so'zin jazar waqti'nda bir maqsetti go'zleydi: wol da bolsa, sudta so'ylep atir'gan insan haqqi'nda sud ag'zalari' kewlinde, ju'reginde isenerli ta'sir qaldi'ri'w.

So'ylewshinin' ha'r bir ga'p-so'zleri ju'rek to'rinen shi'g'i'p atir'ganli'gi'na isendire ali'wi' yesaplanadi'.

Liciy buyi'rtipashi'lar arasi'nda menmen, wo'zine isenetug'i'n, ko'kirek, bir ti'yi'nap ji'ynap payda ko'rtetug'i'n si'qmar adamlardi', hayali'ni'n' si'zg'an si'zi'g'i'nan shi'qpaytug'i'n, wo'z pikiri bolmag'an yerne yerkeklerdin' yamasa biyhaya hayalma, maqtanshaq pa, hiylekerme yaki, iseniwshe'n, sada, aq ko'kirekpe, kim boli'wi'na qaramastan Liciy wolardi'n' ha'r birinin' xarakterine, ha'reketine, ta'biyati'na, bilim ha'm ja'miyettegi ab'i'royi'na say ketetug'i'n wo'z so'zi menen ti'n lawshi'lardi' isendiretug'i'n usi'ldi' tapti'.

Soni'n ushi'nda da Liciy jazg'an so'zlerdin' ha'mmesinde so'ylewshinin' ta'biyati'na say ga'pler won'ni'n alg'an boladi'.

Liciy usi'li'na ta'n shi'ray ha'm ko'rki, sul'i'wli'g'i' ha'm so'ylew tilinin' a'piwayi' ani'q ja'ne pikirdin' qisqali'g'i'nda ko'rinedi. Liciydegi bul sheberlik ja'ne ha'r kimdi wo'z tiline, ta'biyati'na say so'ylettiriw, so'ylewshinin' kelbetin toli'q ko'rsete ali'w Yunon tariyx'i'nda wo'tken logograflardi'n' bir de-birewinde ushi'ramaytug'i'n ha'diyse.

Bul ma'selede Liciyge wolardi'n' birewi de ten' kele almaydi'. Wolardi'n' Liciydan ayi'mashi'li'q ta'repi sonda: Wolar wo'zleri jazi'p bergem so'zlerdi ko'plep da'liller menen si'patlap ha'm sol da'liller tiykari'nda womi'-worni'na qoyi'p, dawani' si'patlap beriwge, so'zlerdin' ta'sirli boli'wi'na artiqsha itibardi' qaratqanli'g'i'nda. So'z so'ylewshinin' ta'biyati'n yesapqa almag'anli'g'i'nda.

Usi' da'wirde sud qag'i'ydalari' boyi'nsha sudlani'wshi'ni'n' so'zi u'sh bo'limnen ibarat bolg'an. wolar so'zlerdin' kirisiw bo'limin usi'ni'stan baslag'an. Ja'ne sol arqali' sud ag'zalari'ni'n' ma'deniyati'na yerisiwge uri'ng'an.

So'zlerdin' tiykar'gi' bo'liminde waqi'ya, ha'diyselelerin' mazmuni'n ani'q ha'm ra'wshan ayti'p beriwge, demek so'zdin' aqi'ni'nda ayti'lg'an ga'plerdin' tuwri'li'g'i'na, da'lillerge isendiriwge uri'ng'an. Wo'zine qarsi' bolg'an ta'replerdin' da'lillerin joqqa shi'g'ari'p wo'zinin' haq yekenligine mu'mkin bolg'aninsha bar ku'shin jumsag'an.

Liciyge shekem ha'm wonnan keyin logograflar wo'zlerinin' jazi'p bergem so'zlerin de, bar ku'shin so'zdin' kirisiw ha'm juwmaq bo'limine berip, tiykar'gi' ayti'p beriwshi bayanat bo'limine ko'birek itibardi' qaratpag'an. Al, Liciydin' wolardan ayi'mashi'li'g'i' pu'tin pikirdi kirisiw ja'ne juwmaq bo'limine sari'plamastan so'ylew ma'deniyati' sheberligine tiykarlanip, ko'rip atir'gan istin' yamasa waqi'ya ha'diyselelerin' bayanlamasi'n a'piwayi', ani'q-ra'wshan yetip ayti'p beriwden ibarat.

Liciy jazg'an so'zdin' bayanat bo'limindegi ta'sirshen'lik kemde-kem logograflarg'a nesip yetken. Liciy waqi'yalar bayani'n jazg'anda a'piwayi' so'zler arqali' qisqa ha'm ani'q ti'yi'mli, tuji'ni'mli' ayti'p beriw joli'nan bari'p, da'lil ja'ne dawalardi' bayanatqa sin'dirip jiberedi. Na'tiyjede pitkerligen so'z qansha a'piwayi' bolmasi'n, sol a'piwayi' so'z aqi'ni'nda asti'nda jasi'ni'ni'p jatqan ta'biyiy jag'day ja'ne shi'n ju'rekten ti'n lawshi'lar ga'lbine jetip baradi'. Na'tiyjede sud ag'zalari' kewlinde de gu'na'karg'a ayawshi'li'q, rehimli'lik sezimlerin' woyatadi'. Bul haqqi'nda bir mi'salg'a pikirimizdi qaratayiq!

Yeratosen ismli shaxstn'i' Yevfilet tamani'nan wo'ltiriliwi haqqi'ndag'i' sud ma'jilisinde bul jag'day jekke seziledi. Usi' iz boyi'nsha ayi'ker si'pati'nda

sudqa berilgen. Ayi'pker Evfilleitin' sud ag'zalari'na wo'zinin' jeke turmi'si' haqqi'nda so'ylep beredi. Wol u'yelengennen baslap hayali'na isene almay ju'redi. Birinshi perzent tuwi'lg'annan son' hayali'na isenimi, mehri artadi'. Hayali'n ko'p tergemey qoyadi'. Sonday waqlarda Evfilleitin' anasi' du'nyadan wo'tedi. Jerlew da'stu'rine qatnasqan Yeratosfennin' na'zeri Evfilleitin' go'zzal hayali'na tu'sip, wog'an jetisiw ushi'n jol izleydi. Wol maqsetine yerisiw ushi'n Evfilleitin' u'yinde xi'zmetkerlik qi'latug'i'n qi'zdi' qolg'a aladi'. Qi'zdi'n' ko'meginde Evfilleitin' hayali' menen tabi'sadi'. Evfilleit bolsa hayali'ni'n' qi'yanetin sezbesten arqayi'n ti'ni'sh jasay beredi.

Tani'mag'an bir hayal hayali'ni'n' si'rlari'n ashi'p beredi. Hayaldi'n' ga'plerine qarag'anda Yeratosfen bul hayaldi'n' da u'y biykesin alldag'an ha'm taslap ketken.

Bul suwi'q xabardi' yesitken Evfilleit u'yindegi xi'zmetker qi'zdi' qi'stawg'a ali'p sorasa, bul na'rise haqi'yqat boli'p shi'g'adi'. Sonnan son' Evfilleit Yeratosfen menen hayali' arasi'ndag'i' jerkenish ji'nayatti' ashi'wda shori' qi'zdan ja'rdem soraydi'. Qi'zdi'n' ja'rdemi yesesine woni'n' gu'na'si'nan keshiwe wa'de beredi. Tez arada Evfilleit xi'zmetker qi'zdi'n' xabari' boyi'nsha qarshi'lasi'n qolg'a tu'siredi. U'sh, to'rt qon'si'-qobalardan gu'wa si'pati'nda paydalang'an Evfilleit wolar menen birge hayali'ni'n' jataqxanasi'na basti'ni'p kiredi ha'm Yeratosfendi' ji'nayat u'stinde qolg'a ali'p, woni' wo'tiredi.

Liciy Evfilleitin' ta'biyati'na yag'ni'y minezine say so'zdi' jazg'an. Yevfilleitin' a'piwayi'li'li'g'i'n biraz bolsa da, an'qawshi'li'g'i'n yesapqa alg'an. Binaq waqti' kelgende wo'z ar-nami'si' joli'nda hesh na'rseden qaytpaytug'i'nli'g'i'n g'a'zep penen wo'sh alatug'i'nli'g'i'n ko'rsete alatug'i'n so'z usi'li'n tapqan.

Evfilleitin' a'piwayi' tilde aytqan so'zin yesitken ha'r bir ti'n'lawshi' waqi'yani' wo'z ko'zleri menen ko'rgendey wo'ylap wo'lg'enler qatari'na qi'yali'ni'n' qosi'lg'ani'n sezbey de qaladi'.

Bunday wo'ylap qaralsa, alldag'an yer, woni'n' go'zzal hayali' basqa hayallardi' joldan adasti'ri'wshi' alg'i'r, jalatay jigit ha'm wolarg'a ja'rdem bergan xi'zmetker qi'zdi'n' kelbeti ko'z aldi'mi'zda payda boladi'.

Liciy tamani'nan tayarlang'an ha'r bir so'z minberinen tupa so'ylep ati'rg'an huqi'qtani'wshi'ni'n' biyma'ni ga'pleri yemes, al belgili so'z sheberinin' qa'lemine ta'n bir shi'g'arma si'pati'nda a'hmiyetli. Woni' atqari'p ati'rg'an adam sud minberi saxnasi'nda rol atqari'p ati'rg'an aktuordi' yesleti'p, ti'n'lawshi'lar sanasi'na a'n'gimesin sin'dirip,wolari'di'n' qa'lbin ta'sirlendiredi ha'm tolaqi'nlendi'radi'.

So'ylew — wo'tmishtegi so'z ma'deniyati'ni'n' yen' aldi'n'g'i' tarqati'wshi' janrlardan boli'p, bul ko'rkm-wo'nerdi musi'lman du'nyasi'nda Voizlik dep atag'an. Sog'an qarap, so'ylew — Vaz, so'ylew — Voiz dep ju'rtilgen.

Worta Aziya xali'qlari' soni'n' ishinde wo'zbek xalqi' IX-XV a'sirlerde du'nya ma'deniyati' tariyxi'nda yen' aldi'n'g'i' qatarlardi'ni' birine ko'terile alg'an yedi. Uli'wma worta a'sirlerde pa'n ha'm ma'deniyatti'n' rawajlani'wi'na Xorazmiy, Farobiy, Ibn Sino, Beruniy, Qashg'ariy, Nawayi' si'yaqli' ulli' tulg'alar u'iken u'les qosqan. Bular jasag'an da'wirdi Shi'g'i's tariyxi'nda woyani'w da'wiri dep atar yedi. Bul da'wir ilim-pa'n, a'debiyat, so'ylew ma'deniyati'ni'n' rawajlang'an ji'llari' boldi'. A'debiyatti' — ko'rkm-wo'ner, pa'n ha'm uli'wma ma'deniyati'mi'zdi'n' tarqati'wshi'lari' bolg'an bul dani'shanlar sol waqi'tta Voiz (so'ylew) ma'deniyati'n da jaratqan.

IX-X a'sirler arasi'nda jasag'an Abu Nasr Farobiy (837-950), Abu Ali ibn Sino (980-1037) si'yaqli' ulli' alimlari'mi'z tek g'ana wo'z zamani'ni'n' ilim-pa'ni menen shug'i'lanip qoymasta, sol waqi'tta so'z wo'nerine ha'm so'zdi'n' tuwi'li'wi' payda boli'wi' ja'ne rawajlani'wi'na u'iken itibar bergan.

Bulardan ti'ssqari' XI a'sirde Qaykavus ta'repinen jarati'lg'an «Qabusnoma» da so'ylew ma'deniyati' haqqi'nda toli'q toqtap wo'tedi. Ha'tte avtordi'n' ayti'wi'na qarag'anda bardi'q wo'nerler ishinde so'z wo'nerin — so'ylewdi qa'dirleydi.

So'ylew ju'da uzaq tariyxa iye, sol da'wir ishinde a'ste-a'ste payda boli'w menen wo'zgerip ha'm rawajlani'p bardi'. Al'lette bul tariyxi'y da'wirde a'wladtan-a'wladga miyras qali'wg'a arzago'ylik da'stu'rleri iske asi'n'w bu'gingi ku'нге jetip keldi.

Shi'g'i'sta ha'm Worta Aziyada ju'da ko'plep so'ylew ma'deniyati'n rawajlandi'ri'wshi'lar sheshenler oratorlar jetisip shi'gti'. Wolar so'ylew ma'deniyati'ni'n' tiykarlari'n ha'm mektebin jaratti' ha'm sol arqali' Shi'g'i'sqa, ha'tte, pu'tkil du'nyag'a belgili bolg'an.

Olardan: Voiz Muhammad Rafi — «Abvobul jinone», Voiz Qazviniy — «Zilolu maqol», Voiz Shirvoniy — «Ahsanul ahodis».

Muhammad Bobur bini

Muhammad Voiz — «Hidayatul — taqvim», Kuraysh Sindiy — «Anisul — voizin».

Mulla Kalon Voiz

Samarqandiy — «Ravzatul — voizin», Kozi O'shiy — «Miftoxun — najjox» (so'zdi'n' ma'nisi) ha'm basqa da bir qatar sheber so'z ustalari'

wo'zlerin' miynetlerin jarati'p, so'yew ma'deniyati' teoryasi' tarawi'nda u'lken jetisenliklerdi qolg'a kirgizgen. Bulardi'n ha'r biri wo'z tariyx'i nan wo'mirine iye bolg'an ulli' insanlar.

Voizliktin' kelip shi'g'i'w tariyx'i' ju'da' qi'zi'q bolg'an.

Shved ali'mi' Adam Mecnin' mag'li'wmatlari'na qarag'anda ilgeri patshalar xali'q aldi'nda shi'g'i'p ma'mleket du'zimi, xali'q arali'q jag'day, diniy qag'i'ydalar, wo'z siyasatlari' ha'm basqa da temalarda so'z so'ylep turg'an. Wolardi'n' so'z so'yew tekstlerin saray xi'zmetkerleri, yag'ni'y Devonul insho jazi'p bergan. Ayri'qsha juma namazi' ku'nleri wolardi'n' shi'g'i'p, so'z so'yewi sha'rt bolg'an. Waqi'tlar wo'tiwi menen bunday islerdi arnawli' so'z sheberlerine tapsi'ra baslag'an.

Mavloni Faxriddin Ali Safiyyin' «Latoyifut — tavoyif» shi'g'armasi'nda ayti'li'wi'nsha, Sultan Xusayn Bayqara bir ku'ni Sherozg'a, Shoh Shijo aldi'na ma'mleket isleri menen so'ylesiw ali'p bari'w ushi'n bir wa'kil jibermekshi bolg'an. Ma'sla'ha'tshiler menen woylasi'p, Mavloni Irshoddinnen basqa mu'na'sip adam taba almedi'.

Uli'wma Irshod bari'p arnawli' tapsi'ri'lg'an islerdi wo'z waqti'nda maqsetke say wori'nlaydi'. Biraq, woni'n' so'yew sheberligine qayi'l qalg'an Shoh Shijo Irshodqa qayti'wg'a ruxsat bermey, bir ma'jilis ko'rip keyin ketiwi mu'mkin yekenligin ayti'p o'tinish qi'ladi'. So'yew ma'jilisin juma ku'nge tayarlaydi'.

Basqa adamlar qatari' Shoh ha'm woni'n' hayallari' masjidi jumag'a ji'yi'ladi'. Usi' ku'ni Mavloni Irshod sonday i'qti'yarl'i' so'z so'yleydi, ji'ynalg'an xalayi'q sel-sel ji'lay baslaydi'. Bayanatshi' ha'mme so'zge berilip ketip ji'lap asti'ng'anli'g'i'n ko'redi.

Sonda Mavloni Irshod wo'z so'zinin' ja'ne bir ulli' ku'shine iye yekenligin ko'rsetedi. Wol tosattan sonday ku'tilmegen buri'li's jasad'i'. Ha'mme bir waqi'tta ko'z jasi' aralas qah-saladi' (ku'ledi). Shoh Shijo da ji'ynalg'an halayi'qta ulli' so'z sheberi Mavloni Irshodti' hu'rmet-izzet penen shi'g'ari'p saladi'.

Wo'zbek xalqi' arasi'nda Mavloni Irshodqa uqsag'an so'z sheberleri oratorlar ku'da' ko'p bolg'an. Wolardan biri ferg'anali' belgili so'z sheberi Qazi Oshiy bolg'an. Wol Osh qalasi'nda qazi'li'q lawazi'mda islegeni ushi'n Qazi Oshiy atamasi'na iye boladi'.

Wol xali'q arasi'nda ju'da' u'lken abi'royg'a iye boldi'. Joqari'dag'i' shi'g'armadag'i' jazi'li'wi'nsha Irandag'i' Siston qalasi'ni'n' xalqi' qatti' qolli'g'i' menen dan'q shi'g'arg'an. Ha'tte gedeyge de nan bermes yeken. Qozi Oshiy bolsa, bul xali'qti'n' kewil qulpi'na so'z gilti menen ashi'p jumsataman deydi.

Wol Siston'ga bari'p, bir-eki ha'pte sol xali'q ishinde ju'redi. Wolardi'n' ruwx'i'y ha'reketin u'yrenedi. Qala qazi'si' nan ruxsat ali'p, juma ku'ni masjidi jomeda uzaq so'z so'yleydi. So'z benen barabar xali'qti'n' alg'i'si'na miyasar boli'w menen ko'klerge ko'teriledi. Siston xalqi' tapqan-tutqani'n minber asti'na taslaydi'. Biraq Qazi Oshiy so'ylegen so'zi ushi'n hesh kimenen haqi' almasli'g'i'n aytadi'. Buni' yesitken xali'q so'zdi, so'yewshini ja'ne de qa'dirleydi, si'ylaydi', hu'rmet-izzet ko'rsetedi.

So'z, so'yew ma'deniyati', wol xali'qti'n' jarli' yemesligin, kerisinsh joqari' ma'rtabeli yekenligin, xalqi'ni'n' mehir g'a'ziynesin ashi'w ushi'n mu'na'sip gilt tawi'p ali'wi' ushi'n kerek yekenligin da'illeydi. Sol waqi'tta qanigeli tishilerdi (so'ylewshilerdi) Voizlar dep atag'an. Wolardi'n' tekst temalari' a'dette shi'rayli' ha'm ko'rkeimli jog'ari' da'rejede bolg'an. So'yew tekstlerinini' ko'pshiligi qara so'z benen ha'm ha'tte qosiq' tu'rinde de jazi'lg'an. Wo'tmish Shi'g'i's tishilileri arasi'nda wo'z zamanlari'ni'n' Demofen ha'm Ciceronlari' ju'da' ko'p bolg'an. Wo'zbek ha'm grek ko'rkeim o'ner dani'shpanlari'ni'n' so'yew talqi'nlari'ni'n' ta'sirshen'ligi ha'm so'yew ma'deniyatli'li'g'i'ni'n' tiykarlari' boyi'nsha alg'a su'rgen pikirleri ja'ha'n tariyx'i'nda so'yewdin' sol ma'selelerdegi talqi'nlari' menen tan'landi'radi'. Biz Alisher Nawayi' ta'repinen tilge ali'ng'an ha'm wolardi'n' do'retiwshiligi haqqi'nda pikir ju'rgizgen tishilerden tek g'ana u'sh voiz haqqi'nda qi'sqa-qi'sqa mag'li'wmat beremiz.

MAVLONO RIEZIY

Mavloni Rioziy Zova dep atalg'an qalada wo'sti, ulg'aydi'. Wo'zinin' aqi'li'li'g'i', ziyrekligi menen qazi'li'q lawazi'mi'na ko'terildi. Biraq, Alisher Nawayi'ni'n' «Majolisun nafa'os» shi'g'armasi'nda, jazi'wi'nsha wol ayi'ri'm wori'nasi'z ha'reketleri ushi'n qazi'li'q lawazi'mi'nan shetlestiriledi. Ayaq-qoli' kisenlenip su'rgin qi'li'nadi'. Na'tiyjede bir wo'mir baqlaw asti'nda ju'redi. Jarli'li'qta, kemtarli'qta ku'n keshiredi.

Mavloni Rioziy Zova so'yew ma'deniyati' da'rejesine yerisiwde ma'mleket u'stemshiligin ali'p bari'wshi'lardi'n' u'stemligi menen woni'n' adamgershiliq qaraslari' wortasi'ndag'i' kelispewshilik, ha'r qi'yli' sebepler tiykarli'nda boldi'. Rioziy tilinin' yamasa so'yewinin' ta'biyyi tamamlari'ni'n' biri xali'q qayg'i'si', tuyg'i'lari'n, a'rmanlari'n birinshi wori'ng'a qoyi'p biliwde yedi.

Alisher Nawayi'ni'n' jazi'wi'nsha: Vaz ayti'p. xali'q aldi'nda woqi'g'an so'zin ji'lap ma'seleni sheshler yedi — deydi. Shayi'rdi'n' bul so'zleri u'lken di'qqat-itibarg'a i'layi'q, sebebi xali'q aldi'nda wo'zinin' bayanati' menen

shig'i'p, ji'law da'rejesine bari'p jetiw ha'm bul ko'z jasi' menen ti'n lawshi'lardi' qulg'a yemes, al xali'q da'rtin, qayg'i'si'n wayata ali'w ushi'n u'lken aktyori'q wo'ner, sheberlik kerek.

Mavlon Rioziy so'ylew payi'ti'nda ko'z jas to'giw da'rejesine jetip barar yeken, ju'regindegini ji'lap bayan yetiw menen adamlardi' sog'an isendire aladi' yeken, demek gu'mansi'z, wol ju'da' qabi'letli so'z ustasi', haqi'yqattan da so'z wo'nerin jaqsi' iyelegen.

Mavlon Rioziy a'jayi'p so'z ustasi' boli'w menen birge wol wo'z da'wirinin' ko'zge ko'ringen pedagoglari'nan biri bolg'an. Wol wo'z ilimin du'nya pa'nleri: ta'biyattani'w, geografiya, tariyx, a'debiyat teoriyasi' ha'm basqa da pa'nlerdi teren' u'yrenge ha'm woni' jaslar wortasi'nda ken' yen' jaydi'rg'an.

Alisher Nawayi'ni'n jazi'wi'na qarag'anda, Mavlon Rioziy wo'z pikirinde qatti' turi'wshi' ha'm sol pikiri ushi'n gu'resiwshi insan, sadi'q ha'm sheber pedagog pu'tkil wo'mirin su'yikli ka'sibine bag'i'shlag'an qa'dirli insan yekenligin ayti'p wo'tedi. Wo'z ka'sibinin' sheber ustasi' bolg'an Mavlon Rioziy wo'z bayanatlari'nda xali'q awi'zeki do'retiwshiliginen ha'm ayri'qsha ko'rکم a'debiyattan ju'da' ustali'q penen paydalang'an. Wol wo'z zamani'ni'n ulli' so'z ustasi', ali'mi', pedagog ha'm shayi'rlari'nan bolg'an.

XUSAYN VOIZ KOSHIFIY

Xusayn Voiz tiykarg'i' tuwi'lg'an jeri İranni'n Shi'g'i's ta'repinde Savzavor qalasi' boli'p, qashan tuwi'lg'ani' haqqi'nda ha'zirsh bizge na'ma'lim, Shi'g'i'stani'w ilimpazlari'ni'n pikirine qarag'anda qayti's bolg'an ji'li' 1504 -1505-ji'llarg'a tuwra keledi. Uli'wma, Xusayn Voiz Alisher Nawayi'ni'n zamanasi', woni'n menen bir da'wirde jasag'an, jagg'an ha'tte Alisher Nawayi'dan 3-4 ji'l keyin du'nyadan wo'tken.

Xusayn Voizdi'n yen' tiykarg'i' pazi'yeti, woni'n ilim iyesi yekenliginde ja'ne ko'p pa'nlerdi iyelegenligi ha'm wolardi'n ha'r birinde teren' ilimiy izleniwler ali'p barg'an. Ulli' ali'mlardi'n biri woni'n: «Javohirut tafsir» yamasa «Tafsiri Xusayniy», «Mavohibud dune», «Lubbi lubob», «Anvori suhayliy», «Ravzatush shuhado», «Dah, majlis», «Axloqi Muhsiniy», «Mahxanul insho», «Sabo», «Kolshifiya», «Asrori Kosimiy», «Hotamnoma», «Matlaul anvore», «Ixtierot» ha'm basqa da bir qatar shi'g'armalari'n jagg'an.

Xusayn Koshifiy so'z wo'neri boyi'nsha wo'z zamani'ni'n ulli' so'z sheshenlerinen bolg'an. Woni'n so'zin yesitiw ushi'n qalani' tu'ri jag'i'nan ji'yinali'p, ti'an lawshi'lar sani' sonday ko'beyip ketiwi na'tiyesinde arqada turg'anlarga, so'ylegen so'zinin' dawi'si' yesitilmese de, woni'n ishki ruwx'i'y ha'reketin tu'ri jag'daylar arqali' ta'sirleniwlerin baqlap turadi' yeken.

Bul haqqi'nda Voizdi'n balasi' Faxriddin Ali Safiy wo'zinin' «Latoyifut—tavoi» atli' shi'g'armasi'nda atap wo'tkenindey, atasi' masjid jomeda (juma ku'ni) so'z so'ylegen, adam sonday ko'p yeken, ma'jilis kiyati'rg'an usi' da'wirdin' ulli' so'z ustalari'ni'n, sheberlerinin' biri Mavlon Sayid G'iyosiddin tosattan usi' jerden wo'tip qali'p, ma'jilis qatnasi'wshi'lari'na tan' qali'p wo'zi qatnasi'w ushi'n ketip barati'rg'an ma'jilisin kesh qaladi'. Qatanasatug'i'n ma'jilisinde zamanasi' Abduraxman Jomiy qatnasi'p ati'rg'anl yedi. Sayid G'iyosiddin kirip keliwi menen wonnan soraydi':

—Ne ushi'n keshiktin'iz, Mavlon G'iyosiddin?

—Meni keshirin', ustaz — deydi G'iyosiddin, — kiyati'rg'an yedim, masjid jomeda Xusayn Voiz so'z so'ylep ati'rg'an yeken, sog'an tan' qali'p, toqtap qali'ppan.

—Xosh, qanday jan'ali'q yesittin'iz?

—Hesh qanday, — deydi G'iyosiddin.

—Sebeb?

—Sebebi sonda, — dedi gu'na'kar, — Adam ju'da' ko'p yeken.

Xalayi'q meni i'si'ri'p, bir shetke shi'g'ari'p jiberdi. Men a'dewir uzaqta yedim, sonli'qtan woni'n ayri'm so'zleri g'ana zorg'a qulag'i'ma yesitildi.

—Onday bolsa ne qili'p woti'rdi'n i'z?

—Qarap woti'rdi'm, — dedi G'iyosiddin, — Xusayn Voiz sonday so'z so'yledi, ga'plerin yesitpesem de woni'n sheberligine tan' qali'p, so'ylegen so'zine aqi'ri'na deyin woti'rdi'm.

O'z zamani'ni'n ulli' so'z shesheni Xusayn Voiz Koshifiydan joqari' sheberligine ha'tte Alisher Nawayi' ha'm Sultan Xusayn Bayqaralar da qayi'li qali'p, ta'n bergen. Ha'tte wo'z shi'g'armalari'n arnawli' atqari'w ushi'n lazi'm bolg'anda, bunday iske Xusayn Voizdi mu'na'sip ko'rgen.

Ma'selen, 898 (1492) ji'l 8-noyabr Abduraxman Jomiydi jerlew ma'resiminde Xusayn Voiz so'z so'yledi ha'm usi' ma'resimde Alisher Nawayi' wo'zinin' to'mendegi qatarlari'nan — 7 ba'nd, 140 qatardan ibarat a'jayi'p joqlawi'n (marsiyasi'n) woqi'p yesittiriw ushi'n wog'an tapsi'radi'.

Alisher Navoyi' tamani'nan Xusayn Voizg'a bildirilgen isenimnin' wo'zi-aq ma'mlekette a'sirese Voizlar wortasi'nda u'lken isenim ha'm hu'rmetke i'layi'q yekenliginen derek beredi.

Xusayn Voiz so'z sheberi si'pati'nda sonsha da'rejede hu'rmetke i'layi'q bolg'anli'gi' buni'n tiykarg'i' sebeplerinin' biri, woni'n dawi'si'ni'n jag'i'mli'li'gi', sul'i'w ha'm an'i'q yesitiliw, ishki ruwx'i'y jag'daylari'ni'n tu'ri ha'reketleri menen ko'rکم, ta'sirli yetip ayti'p beriwinde bolg'an. Soni'n ushi'n bolsa kerek, woni' barli'q jerge mira't yete bergen. Soni'n na'tiyesinde wol ani'q keste menen (reje, joba) islewge ma'jbu'r bolg'an.

Xondamirdin' ayti'wi'na qarag'anda wol juma ku'ni azan menen Xirotdin' worayli'q sharsuwi'nda jaylasqan shax namaz jayi'nda Waz (so'z so'ylegen) aytdan. Sol ku'ni peshinnen keyin Alisher Nawayi'ni'n meshitinde, shiyshembi ku'ni Sultan Xusaynni'n medresesinde, sa'ishembi ku'ni pir Muja'rad Xoja Abdul Valid Axmad a'wiyesi basi'nda, piyshembi ku'ni Sultan Axmad Mirzo a'wiyesi basi'nda so'z so'ylegen.

Bulardi'n ha'mmesi so'yewshinin' ha'r ta'repleme bilimdanli'g'i'nda ha'm du'nyani'n' ba'lent-pa'sin jaqsi' bilgenligi. woni'n' so'zinin' aniqli'g'i'nda, teren' mazmunli'g'i'nda boli'wi'n ta'miyinlegen a'mellerdin' biri boli'p yesaplanadi'.

HOJA MUAYYAD MEHNAGIY

Wol wo'z zamani'ni'n' jetik so'z sheberlerinen boli'w menen birge a'piwayi' a'wiyeshayhlan'nan bolgan.

Alisher Nawayi'ni'n' jazi'wi' boyi'nsha (U «Izohir ulumin takmil qilib erdi») wo'z ine ma'lim bolgan pa'nlerdin' ha'mmesin tek wo'zlestingen emes, al woni' toltirgan ha'm rawajlandirgan da edi. Woni'n' birazlari ko'terin'ki wo'tiw menen wo'z ti'n'lawshi'lari'na, so'zine say haqi'yqatli'qti' qozg'alta alg'an. Soni'n' menen birge wol wo'z ti'n'lawshi'lari' qalbin woyata ali'w menen bir qatarda wo'z ma'jilislerinin' qizg'in wo'tiwine yerise alg'an. Usi' da'wirlerde Xoja Muayyad si'yaqli' belgisi so'z sheberleri sani' ju'da' kem bolgan. Soni'n' ushi'n da wolardi'n' ati' u'lken a'debiyatshil'lar ati' qatari'nda, tariyx betlerinen hu'rmetli woti'n alg'an.

Woni'n' do'retiwshilik sheberligi basqa so'z sheberleri ushi'n u'lgi bola aladi'. Sebebi, wol usi' da'wirdegi payda bolgan bar pa'nlerdin' ha'mmesin toli'q wo'zlestingen ha'm wolardi' dawam etken dani'shpan ali'm boldi'.

Xoja Muayyad si'yaqli' sheber ha'm teren' bilime iye bolgan ha'r bir so'zi wo'z ti'n'lawshi'lari' qalbin ta'sirlendirwi, wolardi' n'landi'ra alatug'ni'li'g'i' turg'an ga'p. Usi'nday qu'diret-ziyrekligi sebepli, sultanlar, patshalar da woni'n' sheberligi, qabileti aldi'nda bas iyeegen.

SO'YLEW AG'ZALARI'

Seslerdi payda yetiwde dem ali'w ag'zalari', tamaq, jutqi'nshaq bosli'g'i', awi'z bosli'g'i', muri'n bosli'g'i' qatnasadi'.

Dem ali'w ag'zalari'. Wo'kpe, qolqa (bronxa), kegirdek (traxeya) dem ali'w ag'zalari' boladi'. Wo'kpe yeki ta'repten yeki qolqa arqali' kegirdekke tutasqan boladi'. Wo'kpeden qi'si'lg'an hawa kegirdek arqali' jutqi'nshaqqa ha'm wonnan awi'z, muri'n bosli'qlari'na qaray wo'tedi.

Til seslerin payda yetiw menen birge dem ali'w ag'zalari' adamni'n' wo'mir su'riwi ushi'n birden-bir za'ru'r bolgan dem ali'w'widi' ta'miyin yetedi. **Dem ali'w ag'zalari'** seslerdin' jasali'wi'nda tiykarg'i' material bolgan hawa ag'i'mi'n payda yetedi.

Tamaq. Kegeridektin' joqarg'i' ken'eygen bo'leginde tamaq jaylasqan. Tamaqta sesti tikkeley payda yetiwshi dawi'shi'mi'ldi'g'i' jaylasqan. Dawi'shi'mi'ldi'g'i' hawa ag'i'mi'ni'n' pa'ti menen dirildeydi ha'm sesti payda yetedi. Tamaqqa qoldi' tiyigzip turi'p dawi'sli' seslerdi, sonor ha'm u'nli dawi'ssi'zlardi' aytan'iz, wol dirildini sezesiz.

Dawi'shi'mi'ldi'g'i' ju'zik ta'rizli, qalqan ta'rizli, piramida ta'rizli shemirshkek menen qorshalg'an boladi'.

Jutqi'nshaq bosli'g'i'. Seslerdin' jasali'wi'nda jutqi'nshaqti'n' da u'lesi boladi'. Wol ko'mekeydin' joqari'si'nda awi'z bosli'g'i'ni'n' artqi' jag'i'nda jaylasqan. Jutqi'nshaq joqari'si'ndagi' yeki san'laq arqali' muri'n bosli'g'i' menen, wortasi'ndagi' san'laq arqali' awi'z bosli'g'i' menen ha'm to'mendegi san'laq arqali' tamaq penen tutasqan boladi'.

Awi'z bosli'g'i'. Seslerdi payda yetiwde awi'z bosli'g'i'nda jaylasqan so'yew ag'zalari' u'lken a'hmietke iye boladi'. Awi'z bosli'g'i'nda yen' ha'reketshen' — til, sonday-aq yerinler, kishkene til jaylasqan. Wolar ha'r tu'ri ha'reketler jasawi' na'tiyesinde rezonator xi'zmetin atqari'wshi' awi'z quwi'sli'g'i'ni'n' formasi'n ha'm ko'lemin wo'zgartedi. Al, awi'z quwi'sli'g'i'ni'n' ha'r tu'ri formaga' yeniwi, sog'an sa'ykes ha'r tu'ri seslerdin' payda boli'wi'n ta'miyin yetedi.

Muri'n bosli'g'i'. Muri'n bosli'g'i' mun'li'q seslerdin' jasali'wi'nda seslerdi aytqanda kishkene til jumsaq tan'lay menen birge tu'sin'ki boli'p, muri'n joli' ashi'q turadi'. Hawa ag'i'mi' muri'n joli' arqali' wo'tedi ha'm seske muri'nli'q tu's beriledi.

• I-shi'ni'g'i'w. Wo'z so'yew ag'zalari'n'i'z arqali' ha'r tu'ri seslerdi aytqanda ha'reket yetiwshi so'yew ag'zalari' bolgan yerin, til, kishkene til ha'm dawi'shi'mi'ldi'g'i'ni'n' ha'reketlerin baqlan'iz.

SESLELDIN' ARTIKULYACIYASI'

So'yew ag'zalari'ni'n' sesti payda yetiwdegi ha'reketi ha'm ses ushi'n za'ru'ri bolgan formaga' iye boli'wi', sol sestin' artikulyaciyasi' yamasa jasali'wi' delinedi. Seslerdin' jasali'wi'nda so'yew ag'zalari'ni'n' ayi'ri'mlari' aktiv, ayi'ri'mlari' passiv xi'zmet atqaradi'. Sesti aytqanda ha'rekette kelip, aktiv xi'zmet atqarsa, wonday so'yew ag'zalari'n aktiv so'yew ag'zalari' deymiz. Al, seslerdin' jasali'wi'nda ha'rekette kelmeytug'i'n so'yew ag'zalari'

passiv so'ylew ag'zalari' delinedi. Yerin, til, kishkene til, dawi's shi'mi'ldi'g'i' aktiv so'ylew ag'zalari' boladi' da, tislər, tan'lay, muri'n bosli'g'i' passiv so'ylew ag'zalari'n quraydi'.

So'ylew ag'zalari'n aktiv ha'm passiv dep bo'liw seslerdin' artikulyaciyasi'n aniqlawda, seslerdi duri's klassifikaciya jasawda u'iken ahmiyetke iye.

2-shi'ni'g'i'w. To'mendegi daw'i'ssi'z seslerdin' jasali'wi'nda qaysi' so'ylew ag'zalari' aktiv, qaysi'lari' passiv xi'zmet atqaratug'i'nli'g'i'n ayti'p berin'iz. t, d, f, v, y, k, g, p, b, q, g', n'.

ORFOGRAFIYA HA'M ORFOEFIYA

So'zlerdi ha'm wolardi'n' bo'leklerin duri's jazi'w qa'delerinin' ji'ynag'i' orfografiya delinedi. Tu'bir so'zlerdin', qosi'mtalardi'n', ha'r bir jeke seslerdin' jazi'li'wi', bas ha'riplerdin' jasali'w, buwi'nardi' wo'tkermelew ha'm t.b. si'yaqli' duri's ha'm birgelki jazi'w normalari' orfografiyada so'z yetiledi.

Ku'ndelikli so'ylew tilindegi so'zlerdin' ha'm so'z dizbeklerinin' ayti'li'wi'nda belgili bir norma bar. Wolar a'debiy tilde qa'liplesken ni'zamlar tiykari'nda ayti'ladi'. Usi'nday so'zlerdi, so'z dizbeklerin duri's ayti'w qa'delerinin' ji'ynag'i' orfoefiya delinedi. Orfografiyalı'q so'zlikke tiykari'nan, jazi'liwi' q'i'yi'n tu'bir so'zler, tu'bir so'zlerge qosi'mtalardi'n' qosi'liwi' menen jazi'wda ozgeriske ushraytug'i'n so'zler birigip, qosi'li'p ha'm bo'lek jazi'latug'i'n qospa so'zler kirgiziledi. Wolardi'n' ayti'li'wi' bir tu'rli bolsa, jazi'li'wi' basqasha tu'rli boli'p keledi. **Mi'sali'**: so'zdi, woni'n' bo'leklerin duri's jazi'w qa'delerinin' ji'ynag'i' orfografiya delinedi. Qaraqalpaq tilindegi ko'pshilik so'zler ha'm so'z dizbekleri ushi'n qalay ayti'lsa, solay jazi'li'w qa'liplesken norma bolsa, al ayi'ri'm so'zler ha'm so'z dizbekleri bul qag'i'ydag'n bag'i'nbaydi'. Wolardi'n' ayti'li'wi' bir tu'rli bolsa, jazi'li'wi' yekinski tu'rde boli'p keledi. **Mi'sali'**:

ayti'li'wi':

azan'g'i'

bashshi'

so'shshen'

amangeldi

bojjap

ko'gjo'el

jazi'li'wi':

azang'i'

bashshi'

so'sshen'

aman keldi

boz jap

ko'k jo'el

Usi'nday tildegi so'zlerdin', so'z dizbeklerinin' jazi'li'wi' menen ayti'li'wi' mudami' sa'ykes kele bermeytug'i'n bolg'aniqtan, wolardi'n' wo'z-ara wo'zgesheligin teren' biliw tiykari'nda g'ana jazi'w ha'm ayti'w normalari'n duri's saqlay alami'z.

8-shi'ni'g'i'w. Teksti woqi'p shi'g'i'p, ayti'li'wi' menen jazi'li'wi' wo'zgeshe so'zlerdi tabi'n' ha'm wol wo'zgesheliklerdin' sebebin tu'sindirip berin'.

Ivan Vasilevichin' Periyzani'n' betine qarap, «Baranchuk ili ki'zi'mka», — degen so'zin yesine tu'sirip, mag'an da sonday aytar ku'nler bolar ma yeken dep, sol jambasi'nan bari'p won' jambasi'na awdari'li'p, jan'a jata bergende, yesikten kirip kelgen Dosbergen:

— Ayqi'z!... Ayqi'z! — dedi. Suwg'a bati'p barati'rg'an adamday albi'rap sestı shi'qqan Dosbergendi ko'rip:

— Ne q'i' deysen'? — dep jatqan womi'nan ushi'p turdi'.

— Tu'rgel, awhal q'i'yi'n! — dedi.

Dosbergen jetkergen bul suwi'q xabar jan'a g'ana jayma shuwaq bolg'an Ayqi'zg'a to'beden jasi'n tu'skendey boli'p, ju'regi awzi'na ti'g'i'li'p, qalsh-qalsh yetti de:

— Wol ne ga'p? — dedi de, mo'ldiregen qara ko'zin jalt-jult yetkizip jatqan Periyzag'a qaradi'. Wol qali'n' wotti'n' wortasi'nda qalg'anday awi'p bari'p, zong'a basi'n ko'terip, diywalg'a arqasi'n su'yep woti'ra ketkende, tamni'n' to'besi tu'sip, arqasi'n su'yegen diywali' qulap barati'rg'anday boldi'. Bul ma'ha'llerde yesin ji'ynag'an Ayqi'z:

— Ketken adamlardan xabar joq pa? — dedi.

— Xabar joq, kettik shtabqa. Adamlar shtabqa ji'ynali'p ati'r, — dedi.

(A.B.)

RITM — ritm (grekshe rhythmos — u'nles keliw) poeziyalı'q shi'g'armalardag'i' qosi'q qatarlari'nda seslerdin' bir-biri menen negizgi su'wretlenip ati'rg'an waqi'yalarg'a baylani'sli' u'nlesip keliwi. Bul shi'g'armalardi'n' ta'sirirligin g'ana ta'miyn yetip qoymastan, ideyani' da wo'tkirlestiredi. **Mi'sali'**, M.Da'ribaevti'n' 30-ji'llardag'i' miynet procesin ji'rławshi' qosi'qlari'nda usi'nday si'pat ani'q seziledi.

SO'YLEW RITMI qaharmanlardi'n' awi'zeki so'ylewine baylani'sli' qollani'lg'an sintaksilik, fonetikalı'q usi'l. **Mi'sali'**:

So'ylər dep woylama,

Qi'ynama jani'mdi',

Qi'zdi'rma qani'mdi',

Aytpayman si'ri'mdi',

Kessen' de tilimdi.

(M.Da'ribaev).

WOQI'W TEXNIKASI' HA'M WONI' JU'RGIZIW JOLLARI'

1. Dem ali'w. A'debiy shi'g'armani' ko'rkem woqi'wdi' u'yreniwde yen' aldi' menen so'ylew texnikasi'n duri's wo'zlestiriw boyi'nsha jumi's ali'p bari'w kerek. Aldi'nnan mug'allim so'zdin', buwi'nni'n ayqi'n tutas yesitiliwin tamiyinlewi tiyis. Soni'n ushi'n ha'r qanday sha'rayatqa baylani'sli' dawi'sti' aqi'lli'q penen paydalani'w za'ru'r. Buni'n ushi'n dawi'sti' sazlap, dem ali'wdi' retlestirip bari'w kerek. Turwi' ali'ng'an dem dawi'sti'n sapali' boli'wi'n ta'miynileydi.

Dem ali'w bir ta'repten fiziologiyali'q process boli'p, wol organizmde gaz almasi'wdi' ta'miynlese, yekinshi ta'repten so'zlerdin' ayti'li'wi'na negiz boladi'. So'ylew, dem ali'w fiziologiyali'q dem ali'wdan wo'zgeshe boladi'. Fiziologiyali'q dem ali'w 3 basqi'shta: dem ali'w, demdi shi'g'ari'w, pauza tu'rinde ritmli boli'p, ba'rha' birday ta'kirarlani'p turadi'. Al so'ylew dem ali'wi'nda bul ritm basqasha tu'rde boladi'. So'ylew bari'si'nda alg'an demimizdi retlep turami'z. A'l'bette dem ali'w worni' boyi'nsha 3 tu'rge: qari'n, ko'kirek yamasa wortu ha'm diafragma dem ali'w tu'rinerine bo'linedi.

Qabi'rg'a ha'm qari'n dem ali'wi' bul dem ali'wda ko'kirek kletkasi' qatnasi' wog'an qarag'anda teren'irek boladi'. Ko'kirek dem ali'wi' bul tu'rde hawa wo'kpenin' joqari' bo'legine ko'terilip, son' shi'g'ari'ladi'. Bunda adamni'n' jelkesi iyninen ko'terilip, basi'li'p turadi'. Wo'kpe wo'zinin' wazi'yapasi'n toli'q atqarmay, woni'n' to'mengi bo'legi jaqsi' islemeydi. Bul dem ali'w so'ylew ushi'n kerekiz boli'p qalmastan, al adamni'n' den sawli'g'i' ushi'nda zi'yan. Diafragmali' dem ali'w bul yen' teren' dem boli'p, wo'kpenin' to'mengi bo'limine diafragma perdelerine shekem ali'natug'i'n dem. So'z ha'm qosiqshil'i'q wo'nerinde qari'n ha'm diafragma dem ali'w ushi'rasadi'. Tildi so'zlerdi seslerdi duri's ayti'w ma'deniyatli'li'g'i'na yerisiw ushi'n dem ali'wdi' retlep, so'ylew agzalari'n shi'ni'qti'ri'p bari'w talap yetiledi. Wol mektep jag'daydi'nda mug'allimnin' basshi'li'g'i' menen ju'rgiziletug'i'n arnawli' shi'ni'g'i'wlar ja'rdeminde iske asi'ri'ladi'.

SHI'NI'GT'W

1. Wo'zin'izdi yerkin tuti'n'lar, gewdelerin'izdi tik uslan'lar, diafragma menen qabi'rg'ani'n' ha'reketin baqlaw ushi'n bir qoli'n'izdi' qari'nni'n' u'stine qoyi'n'lar, yekinshi qoli'n'izdi' sol ta'repke bu'yirden uslan'lar.

2. Wo'kpeni hawadan bosati'p, ishtegi hawani' si'rtqa shi'g'ari'n'lar. (Dem shi'g'ari'w).

3. Birden beske shekem sanay woti'ri'p, dem ali'n'lar. Usi' waqi'ttag'i' diagramma menen qabi'rg'a ha'reketinin' di'm tez yamasa a'ste boli'wi'n ja'ne wo'kpege hawani'n' toli'q ketpewin baqlan'.

4. Birden u'shke shekem sanap bolg'ansha jutqan hawani' irkip turi'w. (Bul wo'kpedegi hawani' si'rtqa shi'g'ari'w aldi'ndag'i' tayarli'q).

5. Birden beske shekem sanap turi'p ishke jutqan hawani' a'ste shi'g'ari'w.

6. Qari'nni'n' ko'k yetin bosati'p, sa'li dem ali'p ti'ni'gi'p, sonnan keyin shi'ni'g'i'wdi' qaytalan'lar. Bunday shi'ni'g'i'wlar tildegi seslerdi, so'zlerdi duri's ayti'wg'a demdi retlestiriwge ja'rdem yetedi.

DAWI'S

Ses ha'm so'ylew adamg'a woy-sezimlerde an'lati'w ushi'n ta'biyat ta'repinen inam yetilgen u'lken sawg'a. So'ylew tiykari'nan sesler na'tiyesinde iske asadi'. Al seslerdin' yesitiliwi psixofiziologiyali'q ha'reketin' na'tiyesi. Bul dem ali'w menen de ti'gi'z baylani'sli' boli'p, hawa ag'i'mi' dawi's shi'mi'ldi'g'i'n terbetedi. Bul ha'reketler arqali' dawi's shi'mi'ldi'g'i' kerilip, ji'yi'ri'li'p dawi's payda boladi'. Dawi'sti'n ku'sheyip, tu'rli tu'ske do'niwinde ko'kirek quwi'si', awi'z quwi'si', muri'n quwi'si', til, tis, tan'lay, tamaq bosi'g'i', yerin, bet, u'lken a'hmiyetke iye. So'ylew sesi awi'z ha'm muri'n bosi'g'i'nda belgili bir formaga iye boladi'. Bunda til, tis, yerin, jumsaq ha'm qatti' tan'lay kishkene til, tamaq, ko'mekey, u'lken xi'zmet atqaradi'. Wolardi'n' qatnasi'nda ha'r qi'yi' sesler payda boladi'. Awi'z ha'm muri'n bosi'g'i'nda ses ha'm shawqi'm payda boli'p, sesler belgili bir ren' aladi'. Yag'ni'y wolar qubi'li'wshi' xi'zmet atqaradi'. So'ylew ag'zalari' seslerdi payda yetiwde ayi'ri'mlari' aktiv ha'reket jasasa, ayti'mlari' passiv ha'reket yetedi. Aktiv ha'reket jasawshi' ag'zalarg'a til, yerin jumsaq tan'lay, kishkene til kiredi. Passiv ag'zalarg'a tislir, qatti' tan'lay, muri'n bosi'g'i' kiredi. Wolardi'n' ishindegi yen' ha'reketshen'lisi til. Til barli'q seslerdin' jasali'wi'na aktiv qatnasadi'.

Dawi's wo'zinin' tembri menen aji'rili'p, dawi'sti'n' qubi'li'si'nan keyin so'ylep ati'rg'ani' belgili boladi'. Sestin' tiykarg'i' toni'n'an ti'sqari' ha'r bir so'ylewshinin' wo'zgesheligin bildiretug'i'n qosi'msha obertonlari' iye boladi'. Bul qosi'msha obertonlar so'ylewshinin' awi'z, muri'n bosi'g'i', tamaq bulshi'q yetlerdin' wo'zgesheliklerine baylani'sli' boli'p, wol so'ylewshinin' jeke dawi's ayi'nnashi'li'g'i'n ta'miynileydi. Usi'nday jag'dayg'a baylani'sli' so'ylep tung'an adamdi' ko'mey-aq, dawi'si'nan tani'wg'a boladi'. Woqi'wshi'larg'a dawi's

tembrin aniqlatiw wonsha qiyi'n yemes. Sabaq arasi'nda sharshag'andi' shi'g'ari'w ushi'n «Ha'mme uyqi'g'a» deymiz. Woqi'wshi'lar basi'n partag'a qoyi'p jatadi', keyin bir woqi'wshi'g'a kitap woqi'ti'p yamasa taqmaq aytiti'rami'z. Sol woqi'wshi'ni'n kim yekenligin woqi'wshi'larg'a aniqlatami'z. Bunnan basqa da usi'llardi' qollansa boladi'. So'ylew texnikasi' boyi'nsha ju'rgiziletug'i'n a'meliy shi'ni'g'i'wlar ko'p payda tiygizedi. 1. Tapsi'rmalardi' wori'nlaw bari'si'nda iyindi tik basti' tuwri' uslap, dawi'sti' bir irg'aqta qulaqqa jag'i'mli' hawaz benen jetiwin qadag'alap bari'w. M, L, N seslerin so'zi'p aytiti'n'lar. 2. To'mendegi u'ni dawi'ssi'z seslerdin' dawi'sli'lar menen qosarlani'p keliwin, bir qa'lipte dawi's irg'ag'i' menen aytiti'n'lar. Duri's dem ali'wdi' qadag'alan'lar.

mi, ma, mo, mu, mi',
li, la, lo, lu, li'
ni, ni, no, nu, ni'

Ja'ne de tilimizdegi so'zlerdin' so'z basi'nda, so'z wortasi'nda, so'z aqi'ri'nda kelgende basqa sesler menen ta'sir yetiw wo'zgesheliklerin biliw, tekstti woqi'g'anda, aytqanda qiyi'nshi'li'q tuwg'i'zatug'i'n sesler u'stinde ko'birek shi'ni'g'i'w islewdi na'zerde tuti'n'lar.

2-shi'ni'g'i'w. To'mendegi tekstti temasi' ha'm mazmuni'na sa'ykes seslik u'ylesimi duri's irg'ag'i' menen woqi'n'lar. Tekstti woqi'g'anda dawi'sti'n' ba'lent-pa'sligi, duri's irg'ag'i'n, uyqasi'mi'n aniqlan'lar.

Bilim tamaq, bilim nan,
Bilimsizdin' isi qam.
U'yrenin'ler bilimdi,
Bilim menen jansi'n sham.

QASQI'R MENEN TI'RNA

Qasqi'r di'n' meshkeytigin ha'mme bileti, tuwri' kelse qasqi'r su'yek yeken demeydi. Tamag'i'na su'yek ketip bir ku'ni wolardi'n' biri baxi'tsi'zli'qqa dus keledi.

Qaqali'p, buwi'li'p demin ala almadi',
Ayaq qosi'ldi', wo'limge jatpaqqa taqaldi',
Baxti' boli'p ti'rma wog'an gezlesip,
Qasqi'r woni' i'm menen shaqi'ri'p ali'p,
Hali'm qiyi'n ko'mekles dep jali'ndi'.

Kishi mektep jasi'ndag'i' balalardi' seslerdi ha'm frazalardi' artikulyaciya'q jaqtan taza, ani'q sa'dde-sa'dde yetip ayt'i'wg'a u'yretiwimiz kerek. Yen' jaqi' diksiya awi'zeki so'ylew ma'deniya'ti'n rawajlandi'ri'p g'ana qoymasta, jazi'w ma'deniya'ti'na da wo'zinin' ta'sirin tiygizedi. Sonday-aq jaqi' dikciya awi'zeki so'ylewdi estetika'q jaqtan bezep turadi'. Balalardi'n' jaqi' dikciyasi'n qa'liplestiriw ushi'n tildin', yerinnin', awi'z bosli'g'i', so'ylew apparati'ni'n bulshi'q yetlerinin' jaqi' ha'rekette duri's islewin talap yetiw kerek. Soni'n' ushi'n woqi'wshi'larg'a artikulyaciya'q shi'ni'g'i'wlar isletiw sha'rt.

Uli'wma so'ylew ma'deniya'ti'ni'n sapasi'n ko'terip, kishi jastag'i' balalardi'n' dikciyasi'n orfoepiya'q bilimin jetilistirip bari'wga baylani'sli' boladi'.

INTONACIYA HA'M WONI'N' QURAMI'

INTONACIYA — (lati'nsha — intonate — dawi'sti' ko'terip so'ylew degen so'zden ali'ng'an). So'ylegende yamasa ko'rkm shi'g'armani' dawi'slap woqi'g'anda dawi'sti'n' tu'rli muqam'ga (a'sten, ko'terin'ki) do'niwin **intonaciya** dep ataydi'. Teksttin' ma'nisine qaray dawi's tolqi'ni' ko'terin'ki, a'sten, bir bapta yamasa u'zilispeler (pauza) menen beriliwi mu'mkin. Ma'selen, «Akrisani'n' i'g'bali'» poemasi'nda Begdiyardi'n' Ari'wxan menen son'g'i' ushi'rasi'wi'n ali'p qarasani', usi' dialogta yeki tu'rli intonaciya bar. Birinshisinde Begdiyar qiz'ga jali'ni'shli' jumsaq dawi's penen:

U'sh ret jiberdim faetondi' sag'an,
Zorg'a to'rtinshide keldin' Ari'wxan,
Meyli ko'tereyin nazi'n'di' yendi,
Giynem yerip ketti ko'rip to'ben'di, — deydi.
Biraq, Ari'wxannan namaqul juwap yesitkennen son':
Boyg'a shapshi'di'n' g'oy, sen kele-kele,
Toqta asqi'n'lama ma'kkar sul'i'wi'm,
Men sag'an jayayi'n tilimnin' uwi'n,
Wolsi'z tani'massi'z ba'lkim da'ken'di, —

dep turpayi', ba'lent dawi'sqa ko'shedi.

Intonaciya soraw, u'ndew, xabar ha'm basqa tu'rlerge iye boladi'. Xat ju'zinde intonaciya ga'ptin' ma'nisine qaray noqat, u'tir, qos noqat, si'zi'qsha, u'ndew ha'm soraw belgileri menen an'lati'ladi'. Zeyinli woqi'wshi' teksttin' ma'nisine ha'm irkilis belgilerine qaray intonaciyan'i' duri's saqlap woqi'ydi'.

Awizeki so'ylewdi ko'rkmlewshi qurallardi'n biri intonaciya. Sebebi so'ylewshi wo'zinin' pikirin intonaciyanin' ja'rdeminde ti'nlawshilarg'a sezimtal'li' jetkeredi, yag'ni'y intonaciyal'iq uqi'p ha'm ko'nlikpeni qat'liplestiriv na'tiyjesinde so'ylew ma'deniya'ti'ni jetilistiriw menen birge jaz'w ma'deniya'ti'na da wo'zinin' ta'sirin tiygezdi.

Adamni'n sezim to'liql'nlari' yesap-sansi'z, bul haqqi'nda babami'z Asan qayg'i' bi'lay deydi:

Suw tu'binde hasi'l tas,
Jel to'liq'isa shi'g'adi'.
Woy tubinde hasi'l so'z,
Sher to'liq'isa shi'g'adi'.

Bul sezim to'liql'wlar'ni' bildiriwde adam ra'n'ba'ren' dawi's muqami'nan paydalanadi'. Dawi's muqami' awizeki so'ylewde ishki nuwx'i'y keshimelerge baylani'sli', wo'z-wo'zinen do'reledi. A'debiy shi'g'armani' wori'nlawda intonaciyal'iq ko'rkmelik atqari'wshi' ta'repinen da'l beriliwi tiyis. Intonaciyanin' ani'qlawda psixologlar pu'tin bir ga'ptin' seslik sistemasi'n tu'sinedi. Bul dawi's toni'ni'n' wo'zgeriwi menen, dawi'sti'n' ba'lent-pa'sligi, tembri, sesti'n' sozi'mli'li'g'i' na'tiyjesinde ju'zege keledi.

Jan'a so'ylewde de ti'ni'spani'n' ta'siri bar. Intonaciya ja'rdeminde adamlar arasi'nda emociional'li'q qari'm-qatnas jasaladi'. Jaqsi' intonaciya ti'n'lawshi'ni'n' woyi'n, tu'sinigin' jedellestiredi ha'm teksti ha'r ta'repleme tu'siniwde wondag'i' so'zlerdin' ma'nisin'wg'a ja'rdem beredi.

PA'T HA'M WONI'N TU'RLERI

So'zdegi buwi'nlar'ni'n' birinin' basqalari'nan joqari' ayi'ti'li'wi' pa't delinedi. A'dette pa't buwi'ndag'i' dawi'sli' seske tu'sedi. Tiller so'zdegi pa'ttin' worni'm na'qaray, pa't turaqsi'z ha'm turaqli' tiller boli'p 2 ge bo'linedi. Qaraqalpaq tili pa't turaqli' tiller qatari'na kirip, pa't so'zdin' aqir'gi' buwi'ni'na tu'sedi.

Ilimpazlar so'zlerdegi tiykar'gi' pa'tten ti'sqari' qosi'msha pa'ttin' de bolatug'i'ni'li'g'i'n ko'rsetedi. Qaraqalpaq tilinde ku'shli pa't benen birge wonda muzi'kali'q pa't, sonday-aq kvantativ pa't gezlesedi. Pa'ttin' qaysi' tu'ninin' basi'm yekenin' arnawli' eksperimental izertlew arqali' ani'qlaw mu'mkin.

Ko'pshilik jag'dayda pa't tu'birge qosi'lg'an qosi'mtalardi'n yen' son'gi'si'na tu'sedi. Soni'n' menen birge so'zdin' aqir'i'nda kelgen barli'q qosi'mtal pa'tti wo'zlerine qabi'li yete bermeydi. Ma'selen: to'mendegi jag'daylarda so'zdin' aqir'gi' buwi'ni'na pa't tu'speydi.

1. Bettik jalg'awlar'na pa't tu'speydi.

Mi'sali' : jazaman, jazasi'z, woqi'yman, woqi'ysi'z.

2. Feyildin' boli' msi'zli'q affiksli xi'zmetinde jumsalg'anda pa't tu'speydi. Mi'sali' : *terme, barma, kelme.*

3. Geypara affikslerge ha'm ko'mekshi so'zlerge pa't tu'speydi. Mi'sali' : *u'ydey, tawday, kelgen sayi'n.*

Qaraqalpaq tilinde so'zlik pa'tten ti'sqari' frazali'q pa'ttin' de bar yekenin ko'remiz. So'ylew bari'si'nda pa't qurami'ndag'i' so'z dizbekleri daralani'p ayti'lmaydi'. Bir tutas pa't penen ayti'ladi'. Bunday so'z dizbeklerine tu'setug'i'n pa't frazali'q pa't dep ataladi'.

A'sirese qosi'qlarda ritmdii saqlap, frazalar arasi'nda taktler boyi'nsha woqi'saq, ko'rkm ta'sirli, boladi'. So'z dizbegine yengen so'zdin' aldi'ndag'i' yamasa keyingi pa'tti wo'z boyi'na tarti'p turi'wi' mu'mkin. Ma'selen: di'm biyik, qi'p-qi'zi'l, kem-kemnen. Qaraqalpaq tilinde to'mendegi so'z toparlari' pa't jag'i'nan bir tutas ayti'ladi'.

1. Jup so'zler : *bala-shag'a, jol-jori'q, shay-pay..*

2. Ma'nili so'zler menen ko'mekshi so'zler: *kelgen sayi'n, woqi'w ushi'n, ju'zege jaqi'n.*

3. Qospa so'zler: *woqi'p ati'r, qosi'p aytti', qol qoydi', ayti'p bere basladi'.*

4. Ani'qlawli'sh penen ani'qlanatug'i'n so'zler topari' : *asqar taw, alti'n saat, ju'z swm, gu'mis bilezik.*

5. Pi'si'qlawli'sh penen bayanlawi'shtan bolg'an so'z dizbegi : *tez keldi, jaqsi' woqi'di', shaqqan isledi.*

6. Frazologiyali'q so'z dizbegi : *so'z baylani'sti', ko'z alartti', qas qaqpaydi'.*

7. Jalg'awsiz tuwri' toli'qlawshi' penen bayanlawshi' so'z dizbegi: kitap woqi'di', u'y tazaladi', ko'ylek tikti, xat jazdi' ha'm t.b.

LOGIKALI'Q PA'T

So'zdegi belgili bir buwi'nlar'ni'n' pa't tu'sip, wo'zgeshe ayti'lg'ani' si'yaqli' ga'pte de belgili bir so'z ayri'qsha di'qqat awdari'li'p ayti'ladi'. Taktler boyi'nsha so'ylewde u'yreniw ga'plerdi tuwri' du'ziwde, tu'sinikli bayan yetiwde mu'mkinshilik jarati'p qoymastan, woni'n' mazmunin' teren'lestiredi. Logikali'q pa'tte tekstege woy-tu'yininin' tiykar'gi' momenti' jasi'ng'an boladi'. Ko'binese logikali'q pa't bayanlawi'shti'n' aldi'nda kelgen so'zge tu'sedi. Mi'sali' : Men keshe awi'ldan keldim, men awi'ldan keshe keldim, keshe awi'ldan men keldim. Bul mi'sallarda awi'ldan, keshe, men so'zlerine logikali'q pa't tu'sip, ga'ptegi tiykar'gi' woydi' ani'qlawga

ja'rdem yetip tur. Pa't seslerdin' ma'nili ko'rkemlik qurali' bolg'anli'qtan woqi'wshi'lardi'n' a'debiy materiallardi' duri's tu'siniwin ta'miyin yetedi. A'debiy tildin' talaplari'na say joqari' so'ylew ma'deniyyati'na yerisw ushi'n pa't ha'm woni'n' formalari'n jaqsi' iyelewimiz tiyis.

Birinshi tapsir'ma. To'mendegi tekstke minezleme berin', sog'an i'layi'q intonaciya menen ta'sirli woqi'n'.

TU'LKI MENEN QORAZ

Bir tu'lki wo'zinin' ku'ndegi a'deti boyi'nsha bir awi'ldan kelip, aw qi'di'ri'p ju'rip yedi. Qa'pelimde qorani'n usha bashi'nda woti'rg'an bir qorazdi' ko'r'di. Ko'zi qi'zardi', boy jetpes jerde yeken dep wo'kindi. Ne de bolsa bir hiyle qi'li'p ko'reyin dep qi'ypaqlap, tu'bine bari'p sa'lem berdi. Aman-tu'wel ali'sti', hal sorasti'. Qoraz da wo'zinin' sawli'g'i'n, ma's boli'p ju'rgenin aytti'. Tu'lki bunday so'zlerdi yesitpegege sali'p, jora men qartayi'ppan, qulaqlari'm yesitpeydi, senin' menen bir gu'r'in lesip, sa'wbet qurayi'n dep yedim. Sen bolsan', di'm joqari'da woti'rg'an yekensen, so'zlerin'di yesite almay pa'ntqumar boli'p turi'ppan. To'menge tu's, jora, yekewimiz mun'-zari'mi'zdi' ayti'si'p bir zaman gu'r'in lesiyik, —dedi. To'menge tu'skende sennen qa'wpim bolmasa da basqa jabayi' haywanlardan qorqaman. Soni'n' ushi'n joqari'da turi'p so'ylese bereyik —dedi. Wol ka'rasi'nan sira' qorqpa, hesh bir ja'niwar basqa bir aziyz birewine zaqi'm qi'lmasi'n degen jaqi'nda patshadan buyri'q boldi'. Wol buyri'qdi' yele sen yesitpegegen yekensen'g'o' — dedi tu'lki. —Tu'lki jora so'zlerin' i'ras qusaydi', ana kiyati'rg'an yeki iytten senin' taysalmay turg'ani'n'a qarag'anda so'zin' duri's. Sa'l sabir yet solar kelsin.

—Tu'lki iytte qorq'p qashi'wg'a qaradi'.

—Ha'y, buyri'q qayda, — dedi qoraz tu'lkiye.

Wolar yele buyri'qti' yesitpegegen shi'g'ar, — dedi tu'lki ha'm arti'na qarmastan ba'dar ketti.

2. *To'mendegi teksten frazali'q pa'tti ani'qlap ha'm pa'tu'spey turg'an woti'nlardi' tabi'n'.*

Bar birewdin' bir uli' ha'm bir qi'zi',

Wolardi'n' bilegi dunyani'n' ju'zi.

Uli' tu'nde, qi'zi' ku'ndiz uyi'qlaydi',

Hesh kimgе bilinbes ju'rgende izi.

3. *Tekstte logikali'q pa'tti ani'qlan'.*

Woy-boy, shabazi'may, a'ytewir ayag'i'n' si'nbay qaldi' ma?

Ha'y bilmedim-aw, jaman si'rqi'rap awi'ri'p barati'r.

«Sum yeshek» yertegi. Wo'mirbek, ha' Wo'mirbek, tur worni'n'nan, u'yge uri' tu'sti, — dep si'bi'rlapti'. Sonda Wo'mirbek: Dawi'si'n'di' shi'g'arma, uri'lardi'n' kelgenin wo'zim de sezip ati'rman, u'yden da'rte asqanday bir na'rse taba g'oysa, ali'p qali'wi'mi'z qi'yi'n yemes, — deпти.

PAUZA HA'M WONI'N' TU'RLERI

PAUZA — irkilis (grek so'zi, pausis — irkilis degen ma'niste). Ko'rkem shi'g'armadag'i' seziletug'i'n irkilis wo'zinin' si'pati' jag'i'nan soraw, u'ndew, xabarlaw tu'rinde boli'p, ko'rkem a'debiyatti'n' barli'q janrlari'nda da ushi'rasadi'. I.Yusupovti'n' «Bayi'wli'g'a» qosig'i'nda to'mendegishe pauzalar woti'n alg'an:

Arqadan jag'i'msi'z samallar yeser,
Samal yesken sayi'n yen'semiz tu'ser,
Uzamay bul awi'l ko'shedi deser,
Sol ma — aytajag'i'n', bayg'us bayi'wli'?!
Naqi'l bar: jer qatti', aspan uzaq,
Ko'shpeymiz be degen u'mit bar biraq,
Tambasi'na shi'g'i'p baqi'r qatti'raq,
Ba'lkim, senin' dawi'si'n' jeter, bayi'wli'!

Ga'ptegi so'zler so'ylew ag'i'mi'nda bir tutas ayti'lmay, wolar pauza (dawi's irkilisi) arqali' bo'linip ayti'ladi'.

Pauza so'ylegende ani'qli'qti', tu'siniklikli ha'm ko'rkemlikli keltirip shi'g'aradi'. Pauzasi'z ayti'lg'an ga'p yamasa pauzani' woti'nsi'z qollana beriw tu'siniksizlikke ali'p keledi. Pauzani'n' woti'ni'n' wo'zgeriw ga'ptin' ma'nisin wo'zgerdi. Ga'pte qi'sqa pauza menen bo'linip ayti'latug'i'n semantikalig'i' intonaciyalig'i' bo'legine *sintagma* deyiledi. Pauzani'n' sozi'lmali'g'i' woqi'w tezligine baylani'sli'. Soday-aq pauza adamni'n' so'ylewindegi fiziologiyali'q ayri'qshali'g'i'na tekstin' du'zilisine atqari'wshi'ni'n' emociyasi'na ha'm shi'g'arma janri'na baylani'sli' boladi'.

LOGIKALI'Q PAUZA

Tamamlang'an woymi' bildirip kelgen ha'r bir ga'p soni'n'da irkilis boladi'. Woni' **logikali'q pauza** deydi. Wolar ga'p penen ga'pti, tekst penen teksti

baylani'sti'ni'p keledi. Logikali'q pazuzani'n' ko'pshiligi irkilis belgileri menen sa'ykes keledi, woni' grammatikali'q pauza dep ataydi'. Degen menen logikali'q irkilis belgilerinen g'a'rezsiz halda to'mendegi wori'nlarda ushi'rasi'wi' mu'mkin.

1. Baslawi'sh ha'm bayanlawi'sh dizbekleri arasi'nda. Bir qaqpanshi' bala (xali'q yertegi). Ko'binese logikali'q pazuzalar sozi'mli'li'g'i'na qaray worta ha'm uzi'n pauza tu'rinde kelip, u'tir, si'zi'qsha ha'm ko'p noqatlar menen beriledi. Logikali'q pauza tekstte takt saqlaw'ga ayti'wshi'ni'n' woyi'n ani'q tu'siniwge teksti duri's woqi'wga ali'p keledi. Logikali'q pauza teksttegi belgili bir woydi' an'lati'wga xi'zmet yetse, al psixologiyali'q pauza sezimlerde jetkeredi. Psixologiyali'q pauza amawli' yartari'qti' talap yetedi. Bul so'ylewdegi amawli' u'zilis yemes, al u'ndemey turi'p qali'w, atqari'wshi'dan bunda qanday ma'ni bari'n jetkeriwdi talap yetedi. Usi'nday qa'siyetine qaray K.S.Stanislavskiy psixologiyali'q pazuzani' «U'nsiz qi'zi'li' til» dep joqari' bahalap, woni' adamni'n' bet-a'lpetindeggi wo'zgerisler mimika, qosi'msha ha'reketler ha'm tag'i' basqa toli'qti'ratug'i'ni'n' atap wo'tedi. Psixologiyali'q pazuzani' tekstin' qa'legen jerinen ushi'rati'wg'a boladi'. Bul shi'g'armani'n' ishki ma'nisinen kelip shi'g'i'p, wol atqari'wshi'ni'n' bet quri'li'si' so'z intonaciyasi' arqali' ti'n'lawshi'lardi'n' sezimine ta'sir yetedi.

Geyde jazi'wshi', waqi'yalardi'n' dawami'n ko'rsetpeydi. Soni'n' ushli'g'i'n' su'wretleydi. Sol arqali' woqi'wshi'lardi'n' wo'zinshe tu'siniwine bag'dar silteydi. Usi'nday woqi'wshi'ni'n' wo'zinshe tu'siniwin ta'miyinlewde psixologiyali'q pauza ja'rdem yetedi.

Dawi'l ti'ni'wi'na dawi'slar ti'nar,
Bizni' aqi'l jetpes ne isler bardur.
Mu'mkin bul ten'izdin' iyesi shi'g'ar,
Jazalap ati'rg'an gunalari'mi'zdi'.

I. Yusupov.

Bul mi'salda shayi'r ju'z bergen ekologiyali'q apatshi'li'q ha'm wonnan adamlardi'n' tarti'p ati'rg'an jabi'r-japasi'n' wo'kinish ha'm tilek sezimleri arqali' jetkerip tur. Teksti woqi'wga yamasa ayti'p beriwge tayarlang'anda pazuzani'n' ma'nisin mi'sallar arqali' tu'sindiriw ushi'n woni' aldi'n' ala belgilep alg'an duri's.

SO'YLEW TEZLIGI (TEMP)

So'ylew tezli — so'zdin' ko'rکم shi'g'i'wi'nda qollani'latug'i'n' belgili usi'llardi'n' biri. Shi'g'armani'n' atqari'wshi' qanday tezlikte woqi'w kerek.

Woni' wol, shi'g'armani'n' ishki mazmuni'na qarap, wo'zi tan'lap aladi'. Sunday-aq temp ritm menen ti'g'i'z baylani'shi'. Temp ha'm ritm ko'rکم shi'g'armani' teren tu'sinip, woni' joqari' da'rejede atqari'wdan kelip shi'g'adi'. To'mendegi qosi'q qatarlari'n' woqi'w tempin ani'qlan'.

Ku'ni menen ti'nbastan-ti'nbastan,
Ha'mme jerge qar jawdi', qar jawdi'
Barli'g'i'mi'z qalmastan, qalmastan
Du'zettik biz aq tawdi', aq tawdi'.

S.Nuri'mbetov.

DAWI'S KU'SHI

Ko'rکم woqi'wdi'n' belgili usi'li' si'pati'nda dawi's ku'shi de u'lken a'hmiyetke iye. Dawi's ku'shi so'ylewdegi dawi'sti'n' ba'lentligi menen wo'lskenedi. Yeger de ti'n'lawshi'lar ko'p bolg'an jag'dayda dawi's ha'mmege yesitiletug'i'n' da'rejede boli'wi' kerek. Dawi's ku'shi degende woni'n' ti'ni'q tazali'g'i' ha'm shi'g'arma mazmuni'na say woni' psixologiyali'q jaqtan qubi'lta ali'wi'n' tu'sinemiz. Shi'g'armadag'i' dawi's ku'shinin' ha'r qi'yli'li'g'i' ko'rکمliklikti payda yetiw menen birge avtor ha'm personajlar so'zi arqali' wolardi'n' jeke wo'zgesheliklerin ha'reketlerin, minez-quli'q ayi'rmashi'li'qlari'n' ani'qlaydi'.

Ma'selen; bati'r qoyan yertegindegi qoyanni'n' maqtani'wi'n ko'terin'ki dawi's penen beriwge boladi'.

Qorqi'w degende ne, men hesh qanday haywannan, quslardan da qorqpayman. Qorqi'w degendi qoyayiq dep ko'kiregine uri'p, mendey boli'n' dep maqtani'pti'.

Sunday-aq dawi'sti'n' ku'shi ha'm sozi'mli'li'g'i' ishten shi'qqan hawa ag'i'mi'ni'n' pa'tine, so'ylew ag'zalari'ni'n' iskerligine baylani'sli'. Teksti jo'nsiz baqi'ri'p woqi'w ko'rکمliklikti payda yetpeydi. Qayta pa'seytedi. Dawi's ku'shi ha'm woni'n' sapasi'n' jaqsi'law ushi'n so'ylew texnikasi' ushi'n ha'r tu'rli shi'ni'g'i'wlar wo'tkeriw kerek.

SO'YLEWDIN' METODIKASI'

Dawi's i'rg'ag'i'ni'n' so'ylewdegi ba'lent - pa'sligi so'ylew metodikasi' delinedi. So'ylew azg'alari' arqali' payda bolg'an ses tek tiykarg'i' ton arqali' yemes, al qosi'msha obertonlar na'tijyesinde ju'zege keledi. Bul so'ylewshinin' ses wo'zgesheligin' keltirip shi'g'aradi'.

So'ylew sesleri wo'zinin' tabiiy'i ren'ine jan'g'i'rti'wshi'lar arqali' g'ana yerisedi. So'ylegende yamasa qosi'q aytaqanda jan'g'i'rti'wshi'lardi'n' ko'lemi menen tu'rinin' ha'r qi'yili' wo'zgeriske ushi'rap, birese ji'yri'li'p, birese ken'eyip, quwi's jasad seslerdi qubi'lti'p woti'radi'. Awi'z benen ko'mekey jan'g'i'rti'wshi'lardi'n' ko'lemi menen tu'rinin' usi'lay wo'zgeriwi na'tijesinde wolardi'n' ses jasaw mu'mkinshiligi ha'r qi'yili' dawi'sli', dawi'ssi'z ses jasaw mu'mkinshiligi de ha'r qi'yili'.

Muri'n quwi'si'nda wo'zinin' ko'lemi, tu'rin wo'zgeritpegni menen jan'g'i'ri'q jasad dawi'sti'n' tu'rleniwiwe ta'sirin tiygedi. So'ylewdi izertlewshiler ko'kirek quwi'sli'g'i'na u'ken a'hmiyet berip, woni' dawi'sqa ayri'qsha qubi'lti'wshi' ku'sh bag'i'shlaytug'i'n jan'g'i'rti'wshi' quti's dep ataydi'. So'ylegende yaki woqi'g'anda dawi's bir qa'lipte bolmaydi'. Wol so'ylewshinin' yamasa woqi'wshi'ni'n' kewil qubi'li'si'na baylani'sli' birese joqari', birese wortasha yamasa to'men boli'wi' mu'mkin.

Ko'rkem shi'g'armani' dawi'slap woqi'wga tayarlawda irkilis belgileri ja'rdemesedi, sebebi irkilis belgilerin' wo'zi de ma'nilik, grammatikal'i'q, intonaciya'l'i'q principke tiykarlanadi'.

Ma'selen, ga'ptin' aqi'ri'nda qoyi'lg'an noqat ma'nilik jaqtan tamamlang'an woydi' bildiredi ha'm ga'ptin' aqi'ri' intonaciya'l'i'q jaqtan tu'sinikli dawi's penen ayti'ladi'. So'ylewinde i'rg'aq ayi'rmashi'li'g'i'n bildiretug'i'ni'n' basqa da belgiler soraw, u'tir, noqatli' u'tir, ko'p noqat, si'zi'qsha, qos noqat, ti'maqsha ha'm tag'i' basqa belgiler grammatikal'i'q qag'i'ydalar boyi'nsha qoyi'ladi'. Irkilis belgileri menen intonaciya wortasi'nda mudami' sa'ykeslik bola bermeydi. Ma'selen, ga'ptin' baslawi'sh topari' intonaciya'l'i'q jaqtan pauza menen ayti'lsa da wolardi'n' arasi'na irkilis belgisi qoyi'lmaydi'. Kerisinshe, u'tir qoyi'lg'an barli'q wori'nlarda irkilis (pauza) birgelikli bola bermewi mu'mkin. Qaratpa ha'm kiris ag'zalari'ni'n' wo'zi ha'r qi'yili' intonaciya'l'i'q wo'zgeshelikler menen ayti'ladi'.

Mi'sali': 1. *Mi'nani' shay puli yetin', taqsi'r.* (K.Sultanov).

2. *Qi'rmang'a bereket, Qosi'bayjan.*

— *A'wmiyin, — dep at u'stinde qoli'n uzatti'* (K.Sultanov).

3. *Aq bo'z at. Aq bo'z at, shapqi'r aq bo'z at,*

Turgi'n di' ko'rgende toli'p tasaman. (A.Shamuratov).

4. *O, qa'dirdan adamlar, woni'n' bir da p'terin g'ana woqi'p ko'riw ushi' n sizlerge usi' naman* (Kurbanbaev I).

Joqari'da 1, 2-mi'sallarda qaratpa so'zlerdin' aldi'n'da irkilis (pauza) jasalmay dawi's tu'sinikli ayti'ladi'. 3-mi'salda shaqi'ri'w intonaciya'l'i'q menen ayti'li'p ga'ptin' keyine qaray intonaciya ku'shli'rek berilip tur. 4-mi'salda qaratpalar tan'laq so'zler menen kelip ko'terin'ki intonaciya arqali' ayti'li'p

tur. Kiris ag'zalardi'n' ayti'li'w wo'zgesheligi de qaratpalarg'a uqsas boli'p keledi. Irkilis belgilerin' ishinde qos noqat ha'm u'tir woydi'n' dawaml'i'g'i'n bildiredi, al si'zi'qsha ayi'ri'm jag'dayda ga'pte tu'sirilip qaldi'rg'an so'zlerdin' wormi'na qollani'ladi'. **Mi'sal:** *Ari'slan, yeshki sag'an sa'skelik, qoyan-tu'slik, tu'ye-keshki awqat bolst'n.*

Bul mi'salda tu'sip qalg'an so'zlerdin' (bolsi'n) wormi' intonaciya ja'rdeminde turi'p ga'ptegi so'zlerdin' ji'ynaqli'li'g'i'n ta'miynlep tur. Si'zi'qshadan keyingi so'zlerge di'qqat awdari'ladi' ha'm wonnan keyin dawi's pa'seyip, woy juwmaqlanadi'. Si'zi'qtan aldi'n'g'i' so'zlerdi dawi's ba'lent ko'teriledi. Sonday-aq soraw, buyri'q, u'ndew ga'plerde ha'r tu'rli intonaciya'l'i'q wo'zgeshelikler menen ayti'ladi'.

1. Jog'alsi'n, uri's o'ti'n tutandi'ri'wshi'lar'
2. Jawdi'n, o'lisi du'zde qalsi'n!
3. Yegisti qaysi' ku'ni baslamaqshi'si'z? (J.Aymurzaev).

Berilgen mi'sallardag'i' keltirilgen so'zler logikal'i'q pa'tti so'z boyni'na arti'p, ko'terinki ayti'ladi'. Ga'pte irkilis belgilerin' ha'r qi'yili' yag'ni'y ayi'ni'mlari' intonaciya'l'i'q qatnasli' bolsa, al birazlari' grammatikal'i'q qag'i'ydalar'ga baylani'sli' boli'p keledi. Kiris ha'm qaratpa ag'za arasi'nda irkilis jasalmaytug'i'n so'z tutas ayti'li'p tur. Ayi'ri'm jag'dayda tekst bir qi'yili' tezlik ha'm bir qi'yili' ton menen ayti'ladi'.

Bir bar yeken, bir joq yeken,
Ash yekende, toq yeken.
Mali'-jani' say yeken,
Baydi'n' kewli jay yeken.

«Alti'n juzik» yertegi.

Ayi'ni'm bayanlaw, su'wretlew xarakterindeki tekstler, is qag'azlar tili bir qansha tonda woqi'ladi'.

1. Tekstni woqi'p, so'zlerdin' ma'nisine qarap, dawi's melodiya'si'n ani'qlan'.

- Ay sonsha sa'wleni qaydan aldi'n' sen?
- Ku'nnin' bizge shag'i'li'si'wi'nan
- Quyash sonsha nurd'i qaydan aldi'n' sen?
- Adamni'n' adamg'a miyrimliginen.

I. Yusupov

2. Tu'liki menen sag'al yertegin woqi'p, wondag'i' dawi'sti'n' ba'lent-pa'sligin ani'qlan:

Buri'ng'i' wo'tken zamanda bir tu'lki menen sag'al dos boli'pti', yekewi birge ketip barati'rsa, aldi'nan bir bo'lek ton'may shi'g'i'pti'. Maydi' tu'lki de, sag'al da jegisi ketipti. So'ytip sag'al tu'lkiye sen jeyg'oy dep mira't yetipti. Tu'lki sumli'q woylap: menin' awzi'm woraza goy dep, maydi' sen jiygoy depti. Sonnan keyin sag'al maydi' jeyin dep tumsi'g'i'n sozg'anda, moyni'na qaqpan tu'sip qali'pti'da, may ushi'p ketipti. Tu'lki maydi' qag'i'p ali'p jep qoyi'pti'. Sonda sag'al, —haw tu'lki jora, senin' awzi'n woraza yemes pe? — depti. Worazum senin moyni'na tu'sti dep tu'lki jo'nine kete beripti.

SO'YLEW TEMBRI

Dawi's tembrinin' daw'i's beriliwi awi'zeki so'ylewde ha'm woqi'wda ko'rkemlikli payda yetedi. Adam wo'mirinde ushi'rasatug'i'n sezim toliqi'nlari: quwani'sh, qayg'i', wo'kinish, qorqi'w, tan'lani'w ha'm tag'i'w basqa daw'i's ren'leri arqali' ju'zege shi'g'adi'. Mine usi'nday emociyali'q boyawlar tembr delinedi. A'dette awi'zeki so'ylewde ses tembr ishki ruwx'i' jag'daylari'nan kelip shi'gadi'. Al ko'rkem shi'g'armani' woni'nlawda atqari'wshi' ta'repinen shi'g'arma mazmuni'n bayalawg'a say daw'isti' qubi'li'ti'p woti'radi'.

Tekst mazmuni'n bayanlawda duri's tembrin qalay ani'qlawmiz'g'a boladi'? Buni'n' ushi'n shi'g'arma mazmuni'n tu'sinip woqi'w menen birge shi'g'armani'n' ideyasi'n, avtordi'n' woyi'n bahasi'n tu'siniw kerek. Sonda g'ana daw'i's wo'z nag'i'si'na tu'sip woti'radi'. A'debiy shi'g'armani' woqi'wda yamasa ayti'wda yeki qarama-qarsi' woy-pikirdi daw'i's tembrleri arqali' ko'rsetedi. **Ma'selen:** Krilovti' n' «Qasqi'r menen qozi'» ti'msali'nda qasqi'r di'n' zuli'mli'q ha'reketlerin qozi'ni'n' ayani'shli' jag'dayi'n daw'i's tembrleri arqali' jaqsi' beriwge boladi'.

To'medegi qosi'qti' woqi'p, daw'i's tembrin ani'qlan'.

Papam meni baqshag'a,
Aparadi' lya-lya-lya.
Magazininen konfeta
A'peredi lya-lya-lya.

KO'RKEM WOQI'W ARQALI' A'DEBIY SHI'G'ARMALARDI' TALLAW

Baslawi'sh ha'm joqari' klaslarda tek woqi'w na'tiyjesinde woy-pikirdi tu'sinikli jetkeriwge boladi'. Wol sonday-aq awi'zeki ha'm jazba so'ylewde

qa'liplestiredi. Balalarg'a ko'rkem woqi'wdi' u'yretiwde a'debiy shi'g'armalardi'n' womi' u'lken. Sebebi woqi'w kitabi' material'ni'n' ko'pshiliq bo'legi ko'rkem shi'g'armalar menen birlikte xali'q awi'zeki do'retpelerinen turadi'. Qaysi' shi'g'armada bolmasi'n jazi'wshi' adam haqqi'nda ha'm woni'n' basi'nan keshirgen waqi'yalari' haqqi'nda wo'zinin' sezim-tuyg'i'lari'n beredi. Adam wo'mirinde a'hmiyetli bolg'an na'rseni wortag'a taslaydi'. Wog'an wo'zinin' qatnasi'n bildirip, du'nyali'q ko'z-qarastan bahalaydi', juwmaqlasti'radi'. Ko'rkem shi'g'armani'n' mazmuni' ha'm formasi' a'debiy obraz ha'm woni'n' do'geresindegi waqi'yalar qubi'li'slar na'tiyjesinde ju'zege keledi. Soni'n' ushi'n obraz bari'q waqi'tta konkret boli'wi' kerek. Avtor sol shi'g'arma qaha'rmani'ni'n' woy-sezimleri menen wortaqlasadi', woni'n' ta'g'diri woni' toliqi'nlardi'radi'. Jazi'wshi' shi'g'armasi'nda ha'r bir so'zdi teren' woylani'p, wo'z womi'nda duri's qollani'wi' kerek. «Million so'z woylap, soni'n' tek birewin tan'lawdan azabi' barma» — degen yedi rus jazi'wshi'si' L.N.Tolstoy.

Kishkene ti'n'lawshi'lar aldi'n'da mug'allim shi'g'arma ideyasi'n wondag'i' obrazlarga'a jaqsi' tu'sinik beriw tiyis. Atqari'wshi' wo'zinin' kewil sezimi arqali' ti'n'lawshi'lardi' ne qi'zi'qti'radi', sezimine ta'sir yetedi soni' bilip bari'wi' kerek. Awzi' menen yemes, qozi' menen de so'ylep-degen Stanislavskiydi'n' so'zin bul jerde keltirip wo'tiw kerek. Shi'g'arma obrazlari'n ken' tu'rde ha'm ha'r ta'repleme tallaw jasaw, sol shi'g'armadag'i' tiyikarg'i' woymi' ani'qlawg'a ja'rдем beredi. Ko'rkem woqi'w arqali' ti'n'lawshi'lardi'n' di'qqati'n shi'g'armani'n' ishki woy-tuy'ni'n' tu'siniwge bag'darlaydi'. So'ylewdin intonatsiyali'q jaqtan tuwri'li'gi' woqi'wshi'ni'n' sol haqqi'yqatli'qqa duri's qatnasi'n payda yetedi. Teksti sezimtalli' woqi'wg'a iytirmeleydi.

WOQI'W BARI'SI'NDA MUG'ALLIMNIN' WO'ZIN TUTI'WI'

Ko'rkem woqi'wdi'n' unamli' si'patlari'ni'n' biri atqari'wshi' woqi'w bari'si'nda wo'zin duri's uslawi', woni'n' ju'z ko'rinishi, ha'reketi, i'm, ishara ha'm t.b. wori'nli' qollani'wi' boli'p tabi'ladi'. Atqari'wshi' awditoriyada tu'rgelip turi'p woqi'g'ani' maqul. Sebebi tik tur'p woqi'w arqali' ti'n'lawshi'lardi'n' ha'reketin baqlap, di'qqati'n wo'zine awdari'wg'a boladi'. A'debiy shi'g'armani' woqi'p turi'p, arman-berman ju'riwge, ten'seliwge, qol menen arti'qsha ha'reket islewge, so'ylewge turpayi' so'zlerdi qollani'wg'a bolmaydi'. Qosi'msha ha'reket mimika, tekst mazmuni'na baylani'sli', atqari'wshi'ni'n' psixologiyali'q jag'dayi'nan kelip shi'g'i'wi'

J.Dilmuratov.

kerek. Atqari'wshi'ni'n' auditoriyada ashi'q ju'zli, wo'tkir na'zerli boli'wi', wolar arasi'nda qari'm-qatnasti' ku'sheytip, di'qqati'n' wo'zine qaratadi'. Demek shi'g'armani' bayanlawda ha'mmege janli' qatnasta boli'w ko'rkem woqi'wdi'n' tiykarg'i' principlerinin' biri boli'p tabi'ladi'.

TEKSTI MUG'ALLIMNIN' KO'RKEM WOQI'WI'

Baslawi'sh klasslarda ko'rkem woqi'w woqi'wdi'n' turaqli' jumi's formasi' boli'p tabi'ladi'. Woqi'ti'latug'i'n' tekstke tallaw jasaw, mug'allimnin' yamasa woqi'wshi'ni'n' ta'sirli woqi'wi' menen boladi'. Ta'sirli woqi'w wo'nerin mug'allimnin' wo'zi iyelemey turi'p, woqi'wshi'g'a u'yretiwge bolmaydi'. Wol qa'nige si'pati'nda ko'rkem woqi'p ha'm yaddan ayti'p bere alatug'i'n' boli'wi' kerek. So'ylew ra'n'ba'ren' tu'ske yenedi, bul a'dette intonaciya'li'q ko'rkemlikke baylani'sli'. Mug'allim shi'g'arma mazmuni'na qaray so'zlerdin' quramali' boyawlar'i'n, sezimtalli' jetkere ali'wi' tiyis. Bul jerde mug'allim menen woqi'wshi' arasi'nda janli' qatnas boli'wi' kerek. Mug'allim ha'r qashan da auditoriyani' wo'zinin' ko'rkem so'zi menen jawlap ali'wi' kerek. Tekstin' duri's ko'rkem woqi'li'wi', birinshiden sol shi'g'armani'n' temasi' ha'm ideyasi'n ashi'wdi' an'satlasti'radi', yekinshtiden, ti'n'lawshi'lar menen janli' qatnasta boladi'.

U'shinshiden shi'g'armada alg'an wo'z ta'sirlerin' ti'n'lawshi'g'a jetkeriwın testlestiredi. To'rtinshiden, ko'rkem shi'g'arma boyi'nsha ti'n'lawshi'lar emocinal sezimlerin' yoyati'wg'a ja'rдемlesedi.

YERTEKLERDI KO'RKEM WOQI'W

Kishi jastag'i' balalarg'a ko'rkem woqi'wda ha'm woni' ko'rkemlep woqi'p ayti'p beriw de ko'p ja'rдем yetedi. Yertek woqi'wshi'lardi' bilimli, a'dep-ikramli' yetip tarbiyalawda u'iken a'himiyetke iye. Sunday-aq, wol balani'n' woyi'n, do'retiwshilik q'i'yali'n, a'debiy talg'ami'n rawajlandi'w menen birge q'i'yi'nshi'li'qqa shi'damli' yetip ta'rbiyalaydi', zuli'mli'qqa qarsi' gu'reske shaqi'ri'p, adamlarda yen' jaqsi' sezimlerde yen' joqari' wori'ng'a qoyadi'. Sunday-aq yertektin' ta'sirshen'ligine yerisiw ushi'n mug'allimnin' yertek mazmuni'n ko'rkem woqi'wi' ha'm ko'rkemlep ayti'p beriw lazi'm. Woqi'wshi'lardi'n' tu'sinigin teren'lestiriwde yertekke joba du'zdiriw, u'zindiler tayarlaw, yen' a'himiyetli waqi'yalardi' tabi'w, ayti'p beriwde fakt, waqi'yalardi'n' izbe-izligin saqlaw ha'm tag'i' basqalar a'himiyetli wori'n tutadi'.

Yertekti ko'rkemlep ta'sirli ayti'wga klastag'i' ha'mme woqi'wshi'lar jeddelli qatnasi'w kerek. Ha'r bir woqi'wshi' kelgen jerden baslap, ayti'p ketiwge tayi'n turi'wi' kerek. Bunda tiykarg'i' jumi's woqi'wshi'lardi'n'

di'qqati'n obrazlardi'n' qari'm-qatnasi'na, yag'ni'y woni'n' tuwri'li'q, a'dep-ikramli'li'q qa'siyetlerine bag'darlani'wi' lazi'm.

A'dette yertekler awi'zeki tu'rde do'rtetilgende, wol ko'binese kitap woqi'wshi'larg'a yemes, al ti'n'lawshi'larg'a bag'darlanadi'. Sonli'qtan woni' woqi'wda yamasa woni' ayti'wda so'ylew formalari'nan tiyisli paydalani'w kerek. Xali'q yerteklerinin' ko'bisi shi'g'arma qaharmanlari'ni'n' baxi'tqa yerisiw menen pitedi, yag'ni'y a'dillik zuli'mli'q u'stinen jen'iske yerisedi. Bul kishkene ti'n'lawshi'larg'a qanaatlani'wshi'li'q, quwani'sh bag'i'shlaydi'. Yertektin' syujetliq waqi'yalari'n bayanlawda ushi'rasatug'i'n ko'rkem usi'larg'i'n biri: qaytalawlar. Bul yen' keminde u'sh ma'rtebe ta'kirarlanadi'. Bul qaytalawlar balalardi' tolqi'nlardi'ri'p jaqsi' tu'siniwge ali'p keledi. Sunday-aq yertek tekstinde ushi'rasatug'i'n qosi'q qatarlari' ti'n'lawshi'lardi'n' kewil keypin ko'teredi.

Qaraqalpaq yerteklerinin' yen' bir ha'rekteli belgisi wolardi'n' tildin' ko'rkem boyawlar'i' (tenew, epitot, giperbola, litota, astarli' so'z, naqi'l-maqallar t.b) wori'nli' qollani'ladi'.

Yerteklerdin' q'i'sqa so'zli teren' ma'nali, yumorg'a bay boli'p keliwi ti'n'lawshi'larda q'i'zi'g'i'wshi'li'q ha'm jen'li kul'ki payda yetedi. Yertekler wo'zinin' syujetlik du'zilisine, mazmuni'na ha'm obrazlardi'n' beriliwine qaray:

1. Qi'yali'y yertekler.
2. Haywanatlar haqqi'nda yertekler.
3. Turmi's yertekleri boli'p u'sh toparg'a bo'linedi.
- Yerteklerdi tallag'anda usi' wo'zgeshelikleri yesapqa ali'wi'ni' tiyis.
- Yerteklerdi tani'sti'ri'w to'mendegi basq'ylep boyi'nsha ali'p bari'ladi':
1. Mug'allimnin' kiris so'zi.
2. Yertektin' mug'allim ta'repinen so'ylep beriliwi.
3. Yertektin' ta'sirli ko'rkem woqi'li'wi'.
4. Magnitofon jazi'wlari'n ti'n'law.
5. Sorawlang'a juwap beriw.
6. Yertektin' q'i'zi'qli' jerin ko'rkemlep woqi'ti'w.
7. Yertekti rollerge bo'lip woqi'ti'w.
8. Ja'mlesip, yertektin' jobasi'n du'ziw.
9. Du'zilgen joba boyi'nsha mazmuni'n aytti'ri'w.
10. Woqi'wshi'lardi'n' yertekti wo'z betinshe u'yde woqi'wi', do'rtetiwhilik tapsi'mmalar beriw.
11. Yertekke mug'allim juwmaq jasawi'.

TI'MSALLARDI' KORKEM WOQI'W

Baslawi'sh ha'm joqari' klasslarda yertekler menen bir qatarda ti'msallar da woqi'ti'ladi'. A'debiy janrlardi'n' ishinde ti'msal aytajaq woydi' astarli' tu'rde berip, wol qosi'q tu'rinde de ko'birek ushi'rasadi'.

Atqari'wi'nda woni'n' yeki ta'repinen waqi'yalardi'n' sa'weleniwine ha'm woni'n' ta'riyali'q ta'repine di'qqat awdari'ladi'. Ti'nsalda ha'reket ha'm waqi'yalar ko'binese xabarlaw formasi'nda boli'p, wondag'i' obrazlar karakteri arasi'ndag'i' wo'zgeshlik dialoglar ja'rdeeminde ashi'ladi'. Bundag'i' waqi'yalar du'zilis, tili, a'piwayi' gu'rri'n'lerindegidey so'ylew tiline ju'da' jaqi'n' keledi.

Atqari'wshi' wo'zinin' ti'n'lawshi'si'na sol waqi'yani' yesirkendey yamasa ko'rgendey yetip bayanlaydi'.

Ti'nsal jan'ni'n' qal'pilesiwinde haywanatlar haqqi'ndag'i' yerteklerdin' u'lken worni' bar. Tek xabarlap g'ana qoymastan, wog'an wo'zinin' qatnasi'n da beredi. Buni'n ushi'n atqari'wshi'dan sol ti'nsaldi'n' tiykar'g'i' ideyasi'n, avtordi'n' tu'sindirmelerin, woyi'n biliwdi talap yetedi.

Ma'selen, I.K.Kri'lov'ti'n' «G'arg'a ha'm tu'li'ki» ti'nsali'nda tu'lkinin' ma'kkari'g'i' ayri'qsha atap wo'tiledi, woni'n' karakterine avtor wo'zinin' ko'z-qarasi'n bildiredi. Qaharmanlar so'zi arqali' wolardi'n' jeke wo'zgeshlikleri, ishi'ki du'nyasi', karakteri ashi'ladi'. Bunda tu'lkinin' hiylekerligi, g'arg'ani'n' aqmaqli'g'i' sheberlik penen su'wretlenedi.

Kri'lov'ti'n' bul ti'nsali'nan qanday juwmaq kelip shi'g'adi' ha'm woni' turmi's penen qanday baylani'sti'ri'wg'a boladi'?

Bul jerde sorawlardi'n' quramali' ha'm ko'p bolg'ani'ni'n' zi'yani' joq. Qi'yi'n sorawlar mug'allimnin' basshi'li'g'i' menen sheshiledi. Bunda avtordi'n' tu'sindirmelerdi bayanlaw usi'li' menen birgelikli tonda, al qasqi'r'di'n' so'zine logikali'q pa't yendirilip, ayri'qsha intonaciya menen woqi'lsa, woqi'wshi'larg'a ta'sir jasad'idi. Kri'lov ti'nsallari' si'yaqli' D.Aytmuratov'ti'n' «Asqabaq ha'm sekerpara» ti'nsali'da avtordi'n' tu'sindirmesi-nen baslanadi'. Tiykar'g'i' ayti'lajay woq sekerparani'n' maqtani'wi'nan baslanadi'. Ti'nsaldi'n' son'i' avtordi'n' wog'an bergen bahasi' menen juwmaqlanadi'. Tekst boyi'nsha woqi'wshi'larg'a to'mendegi sorawlardi' beriwimiz mu'mkin:

1. Sekerparani'n' maqtanshaqli'g'i' woni'n' qaysi' so'zlerinen ko'rinedi'?
2. Maqtang'an sekerpara keyninen qanday boladi'?
3. Maqtanshaq sekerparag'a uqsas qanday yertek qaharmanlari'n bilesiz?
4. Aralari'n'i'zda sekerpara si'yaqli' maqtanshaq balalar barma?
5. Maqtanshaqli'q ha'm woni'n' kerisi kishipeyillik tuwrali' qanday naqi'l-maqallar bilesiz?

Jaqari'dag'i' sorawlar'g'a juwap ali'p bolg'annan keyin logikali'q bo'limlerge aji'rati'p jobalasti'ri'ug'a da boladi'. Ti'nsal 3 bo'limnen turadi'.

1. Tan' aldi'ndag'i' sekerparani'n' ko'rinishi.
2. Sekerparani'n' maqtanshaqli'g'i' ha'm woni'n' tan'g'i' «shi'qta» qaq ayi'ri'li'wi'.
3. Shi'g'arma waqi'yasi'na avtordi'n' bahasi'.

Bunnan basqa ha'r bo'limdi qalay woqi'w kerekligi, qaharmani'n' so'zlerin ti'n'lawshi'larg'a qanday intonaciya menen jetkeriw kerekligi ayti'ladi'. Avtordi'n' bayanlani'wi'nda berilgen tan' aldi'ndag'i' sekerparani'n' ko'rinishi birgelikli tonda woqi'ladi'. Al sekerparani'n' maqtani'wi' intonaciya'q wo'zgeshlikler menen ko'terin'ki pa't penen woqi'ladi'. Al sekerparani'n' tan'g'i' shi'qqa shi'damay, yekige ayi'ri'li'wi' avtordi'n' bayanlawi' arqali' beriliwi waqi'yag'a qatnasi', juwmaqlaw basqasha tonda woqi'li'wi' lazi'm.

LIRIKALI'Q SHI'G'ARMALARDI' TALLAW

Lirikali'q shi'g'armalardi' ta'sirli woqi'w quramali' boli'p keledi. Sebebi wol teren' ma'nili qi'sqa, emociional boyawlar'g'a iye boli'p, muzi'kali'li'g'i' menen de aji'rati'p turadi'. Bunda badi'q ko'r'kem qurallar qaha'manni'n' ishi'ki du'nyasi'n ashi'wg'a qaratiladi'. A'sirese wol wo'zgeshlik lirikali'q shi'g'armalardi' ta'sirli woqi'wda ayri'qsha ko'zge taslanadi'. Yegerde mug'allim qosi'qti' tayardi'qsi'z woqi'sa, wol woqi'wshi'lar ta'repinen jaqsi' qabi'llanbaydi'.

Lirikada shi'nli'q qaharmani'n' sezim talqi'lawlari' yamasa avtordi'n' tu'sindirmeleri arqali' beriledi.

Yeger de lirikali'q shi'g'armalar ko'lemli boli'p kelse, woni'n' qalegen bir bo'limi tan'lap ali'ni'p ta'sirli woqi'ladi'. Ko'pshilik jag'dayda kishi ko'lemili qosi'qlar yadlaw'g'a beriledi. **Mi'sali**, 3-klass'ti'n' «Oqi'w kitabi»ni'n' 92-betinde Sh.Atamuratovani'n' «Nan» qosi'g'i'nda woni'n' qa'di'r-qi'mbat'i'nan boli'p pisemen degenshe adamlardi'n' a'diqli miynetini menen baylani'sti'ri'p su'wretleniwi uti'mli' shi'qqan. Bunda si'yqasi' shi'qqan na'siyat so'z worni'na qiz'g'i'n' ha'reket ko'r'kem so'z benen wo'z ten'ewin tapqan (ku'nleri, tu'nleri, ti'nbag'an, ji'nyaydi', zi'radi'). Qosi'q bastan-ayaq yadlaw'g'a beriledi. Qosi'qti' ta'sirli woqi'wg'a tayarlawda qosi'q ritmine u'lken a'hmiyet beriledi.

Da'stuxrang'a kelgenshe,
Siz benen biz jegenshe.
Ji'l boyi' diqqan ag'an,
Miyet yetip ti'nbag'an.

Qosi'qti'n' yekinishi betindegi «I'ri'sqi'mi'zdi'» — degen buwnaq qi'siq dawi'shi'lardi'n' sebebinen buwi'n sani'na ayti'wda wonsha sezilmey tur ha'm bul so'z da'n so'zine sinonim boli'p jarasi'mli' qollani'li'p tur.

Qosi'qti'n' tiykar'g'i' ideyasi'n ani'qlan'. Keltirilgen so'zlerdin' ma'nilerin tu'sindirin'.

Baslawi'sh ha'm joqari' klaslarda ko'rkemlep woqi'w ko'nlikpesin qat'plestiriwde gu'rrin'ler u'iken wori'ndi' aladi'. Gu'rrin' kishi ko'lemli, qatnasi'wshi' personajlar az, turmi'sti'n' belgili bir bo'legin ali'p su'wretleytug'i'n a'debiy janr. Gu'rrin'lerde so'ylewdin' ha'r q'i'yi' tu'rlerinen paydalani'ladi'. Maselen, waqi'yalardi' xabarlaw arqali' ta'biyat ko'rinishi adamlardi'n' ishki ha'm si'rtqi' portretin jasaw su'wretlew arqali' avtordi'n' ha'm qaharmanni'n' ishki woqi'y, waqi'yalarga a qatnasi', bayanlaw formasi'nda beriledi. Gu'rrin' wo'zinin' a'piwayi'li'g'i', waqi'yan'i' ta'sirli, emocional jetkeriw menen aji'rali'p turadi'. Atqari'wshi' sol waqi'yan'i' ko'rgendey, qatnasi'wshi' si'pati'nda yamasa yeskendey isenimli dawi's tolqi'ni' menen jetkeriwi tiyis. Baslawi'sh klasslarda gu'rrin'di ta'sirli woqi'w, woqi'lgan gu'rrin'nin' mazmuni'n ashi'p ko'rseti'w, so'zlik jum'i'si, tekstin' mazmuni'n qayta ayt'i'p beriw ha'm tag'i' basqa jum'i's tu'rlerinen paydalani'ladi'. Tekst mazmuni'n ashi'p tan'lawda, woqi'wshi'lardi'n' alga'n bilimin bekkemlep, woni' tekserip bahalawda soraw-juwaplardan paydalani'ladi', shi'g'armani' u'yreniwdegi basli' na'rse woqi'wshi'lardi'n' so'ylewin rawajlandi'ri'w boli'p yesaplanadi'.

Gu'rrin'di tan'law bari'si'nda tek mazmuni' menen sheklenip qalmastan, wondag'i' tiykarg'i' ideyani' taba biliw, qaharmanlarga a si'patlama beriw, shi'g'armani' du'zilisin, tilin ali'qlawg'a a'hmiet berip bari'ladi'.

Sonday-aq woqi'wshi'lardi' jedellestiriw ushi'n wo'zlerine soraw du'zdiriw, pikirin izbe-iz ayt'i'w ushi'n gu'rrin'nin' jobasi'n du'ziw, bo'limlerge at qoyi'w, su'wretin saldi'ni'w, qayta ayt'i'p beriwdin' tu'rlerinen paydalani'p, ta'sirli woqi'wga, tu'sinigin ko'rkem so'ylep beriwge u'yretiw lazi'm.

Geypara gu'rrin'ler dialog tu'rinde kelip intonaciya'li'q sheberlik penen woqi'wdi' talap yetedi. Ayi'ri'mlari'nda qaharmanni'n' ishki sezimlari, woni'n' waqi'yag'a qatnasi' ko'rsetiledi. Bunday jag'dayda atqari'wshi' avtordi'n' woqi'y menen wortaqlasi'p balalarda emocional sezim payda yetiwi tiyis. Yen' basli'si' gu'rrin'lerdegi waqi'yalardi'n' ta'rbiyal'q ta'repine ko'birek di'qqat awdarali'wi' tiyis. Ko'pshilik gu'rrin'ler waqi'yan'i' bayanlaw tu'rinde keledi. **Maselen**, 2-klasi'n' «Woqi'w kitabi»nda «Mi'ti'qshi' ha'm ji'lan» gu'rrin'i berilgen, bul gu'rrin'degi tiykarg'i' ideya adamlardi'n' quslarga g'amxorli'g'i', qarli'g'ashti'n' anali'q mehri, qarli'g'ash ha'm mi'ti'qshi'ni'n' dosli'g'i' negiz yetip ali'ng'an. Atqari'wshi' bul jerde anali'q mehri-muhabbat, dosli'gti'n' tek adamlarda g'ana yemes, al jan'li' maqullarlarda da bolatug'i'ni'n' tu'sindiredi. Gu'rrin'degi basli' qaharmanlar

qarli'g'ash ha'm mi'ti'qshi'ni'n' shaqqan ha'reketleri, ji'lanni'n' suwi'q ko'rinishi balalarda u'iken ta'sir qaldi'radi'. Teksttegi ha'r bir irkilis belgi intonaciya'li'q boyaw menen ayt'i'li'wi' tiyis.

MI'LT'I'QSHI' HA'M JI'LAN

1. Ideya: Anali'q mehri-muhabbat, dosli'q.
2. Obrazlar: qarli'g'ash ha'm mi'ti'qshi', mehriban doslar, ji'lan jawi'z.
3. Syujettin' elementleri: a) waqi'yan'i'n' baslani'wi': qarli'g'ashti'n' uya sal'i'p, palapanlawi'.
b) Waqi'yan'i'n' rawajlani'wi': balalardi'n' uyadag'i' palapandi' almaqshi' boli'wi'.
v) Waqi'yan'i'n' rawajlani'w shi'n'i': ji'lanni'n' uyag'a jaqi'nlasi'wi', qarli'g'ashti'n' ushi'p ketiwi.
g) Waqi'yan'i'n' sheshiliwi: qarli'g'ashti'n' mi'ti'qshi'ni' ali'p keliwi.
d) Juwmaq: ji'lanni'n' tomp yetip jerge tu'siwi. Anani'n' mi'ti'qshi'g'a bergin bahasi'.

Woqi'wdi'n' maqseti. Anani'n' quslarga g'amxorli'q sezimin woyati'wi'. Qarli'g'ashtag'i' anali'q ha'm dosli'q sezim, mi'ti'qshi'ni'n' dosli'g'i'n duri's tu'sindiriw arqali' jaqsi' a'dep-ikramli'q normalari'n qat'plestirip bari'w.

1-bo'lim: Woqi'wdi'n' maqseti. Balalardi' quslarga g'amxorli'q sezimine tarbiyalaw.

QARLI'G'ASH ADAMG'A DOS

Ba'ha'r. Qarli'g'ash basti'rmaq'a uya saldi'. Balalar qarli'g'ashti'n' uyasi'n buzi'p, palapanlari'n almaqshi' boldi' Anam balalarga:

— Qarli'g'ash adamg'a dos, woni'n' uyasi'n buzban'lar, — dedi. Sol ku'n'nen baslap bizler qarli'g'ashqa tiymedik. Qarli'g'ashti'n' palapanlari' qap-qara, sul'i'w. 2-bo'lim. Woqi'wdi'n' maqseti. Qarli'g'ashti'n' balalari' mehri-muhabatti', mi'ti'qshi' menen dosli'g'i'n su'wretlew arqali' balalarda jaqsi' minez-quli'q normalari'n qat'plestiriw.

QARLI'G'ASH HA'M MI'LT'I'QSHI'NI'N' DOSLI'G'I'

U'yde woti'rg'an bir bala, way, apa, ji'lan — dep baqi'ni'p jiberdi. Qarasaq, bir u'iken shubar ji'lan palapanlarga qarap barati'r. Palapanlar shu'ykiledi. Qarli'g'ash shu'r-pi'r boli'p, ji'langa baralmay ushi'p ketti. Qarli'g'ash tezlik penen

mi hi gshi'n' awzi na tskep, nyasi na ali' p keldi. Ji'an palapanlang a um hi g'anda bag, anag' t' mi hi gshi' q' b' b' dag' unday boldi. Ji'an jerge lomp yetip tu si't.

3-bo'lim. Mi hi gshi'n' ta triplew argali' wog'an su yiwshilik sezimg'e ta rhyalaw.

MI LI TI QSHI' Mergen

Ana bizlerge ko'rdin izbe, mi hi' gshi' q' gashqa dos, mi hi' gshi' kishkene, b'haq mergen, won'i'n' ayagali'n'i'n' ushi'n'da bizdey tikenek boldi'. Sol bizdey yeki ayag'i'n' ji'lamn'i'n' ko'zine sug'i'p aladi' — dedi.

Bizler hayran qaldi'q.

POVESTLERDI KO'RKEM WOQI'W

Povestlerde bir yemes, al bir neshshse persona'lar'di'n' qatnas't'nda ha'm wolar bas qaharman a tirapt'nda ji' yaladi'. Povestlerdi ko'rkem wog'i'wg'a k'irishweden ali'd' n wolar'd' n jant'i' q wo'zgeshe'liklerin ilibarg'a ali'w sha'tr. Ko'lemi jant'i'nan woshkaba bolag' an epikal'i'q shi'g' armanni'n' bir tu'rt. Wolarmanan kishi, gu'rtin nen u'liken. Povestse romanadag' t' si' yaq'i' ja'miyetilik wog'i' yalar' ken' ha'm shi'w-shi'li'n' q wog'i' yalar' argali' ko'lemi epikal'i'q bag'i' t'na ali' n'bag' an menen wozin'u' ko' tengen ma' selesi jag' i'nan qaharmanlar xarakterin suwretlew'i' menen de womanan a'hmiyet'i' to'men yemes. Romanada bir neshse tarixiy' y da'wirdin' mazmun'i', bir neshse waqi' yalar ha'm ko'p sanli' qaharmanlar obrat'i' argali' ashi'lsa, al povestse solardi'n' bir bo'leg'i' terec'irek sa'weleniwi' mu'mkin. Son'i'n' ushi'n' da ma'sele won'i'n' ko'lemi'nde yamasa qayst' jant'i' q tu'rg'e kirgizilwi'nde yemes, al ko'rkem shi'g' armanni'n' sol jant'i' q formant' qalay atqar b'liw'inde, jaz'i'wshi' sheberligi'nde bol'i'w'i' kerek. Sonli'qian da povestlerdi ko'rkem wog'i'wda birinshi' gezekte inonaciya, pa'ti, pauza, basqa da ko'rkem wog'i'wdi'n' komponentlerine libar beriw sha'tr.

ROMANLARDI KO'RKEM WOQI'W

Roman — francuz tilinen ali'ni'p, da shlep roman tu'rtinde jaz'i'g'an shi'g'arma degen ma'niste bol'i'p, ja'miyetilik turmi's waqi' yalar'i'n' epikal'i'q masshabta ushi'p suwretlew'ig'i'n' prozant' n' i'ti jant'i' q tu'rti.

Romanni'n' gu'rtin nen, povestten ayit'masht'i'li'g'i' son'da, won'da turmi'si'n' i'ti mashqalant' so'z yetilip, ko'plep persona'lar qatnasadi'. Roman jant'i'ndag' t' shi'g'armalar'di' ko'rkem wog'i'wdi'n' wo'zine ta'n qit'i' y' nashi'li' qiant' da son'da: ha'r bir persona'ldi'n' ha'r birin' ta' biyati' na,

DRAMALI'Q SHI'G'ARMALARDI KO'RKEM WOQI'W

Drammali'q shi'g'armalar'di' ko'rkem wog'i'wg'a k'irishweden ali'd' n drama haq'i'nda q' gashqa mag'li'wmat beriw laz'i'm.

Drammali'q shi'g'armada epik ha'm lirik shi'g'armalaradag' t' day avtor'di'n' toli' q waqi' ya bayant' ha'm gu'rtin i' yamasa ayit' p berwi bolmayt'i'. Drama adam'di' tek g'ana ha'reketke ko'rseted. Dramatizm tek so'ylew dep g'ana yemes, al bir-biri' menen so'ylesip ali' g'analari'n' jant'i' ha'reketinen ibarat.

Dramma ko'rkem a'debiyat'i'n' tiykar'i'g'i' tu'rtinon bol'i'p, monolog ha'm dialoglar tiykar'i'nda qur'i'ladi'. Son'i'n' ushi'n' da romanan, gu'rtin nen, povestlerden ha'm poeziyal'i' q shi'g'armalaradan tu'p'en part' q q'i'ladi'.

Drammali'q shi'g'armada avtor qaharmanlar'di'n' tu'rti kewil xoshlari'na, jag'day'na ha'rec' ishi'ki seziminen ha'm wolar'di'n' so'zine, qat'i' ha'reketi argali' bayan yetedi. Son'i'n' menen birge dramatung wo'z qaharmanlar'i'n' wo'min haq'i'nda gu'rtin yetcey, al wolar'di'n' wo'zlen ha'reketke ko'rseted. Dramada bar'i' q ha'reketler qaharmanlar'di'n' wo'zgeshe'liklerin ushi'wda tiykar'i'g'i' qural bol'i'p tab'i'ladi'. Drammali'q shi'g'armalarda so'zdin' an'i'g'i'li'g'i' uslobi, temp, ritm, pauzalar u'liken a'hmiyetke iye.

Drammali'q shi'g'armalar'di' peziysoy gol'da ali'w menen avtor'di'n' tu'sindirmesine yag'ni'y tu'simgine ko'z laslaydi'. Bul tu'sinik a'debiyatnaw'i' iliminde remarka dep ataladi'.

Remarka — (Francuzsha remargus — tu'sinik ma'nisinde) Drammali'q shi'g'armalaradag' t' avtor'di'n' tu'sindirme so'zi. Drammali'q shi'g'armalar'di' suwretlew mu'mkinshiligine, won'dag' t' shebershilikkege baylan' shi' avtor la'repinen qaharmanlar'di'n' tu'rti' si', ka'sibi, is-ha'reketleri, mincez-qu'liq' tuwrali' tu'sinik berilwi' za'ru'r bol'i'p qaladi'. Son'i'n' ushi'n'da remarkalar pesant'i'n' durt' n' tu'sinilwi'nde, won'i'n' saanag'a qoy'i'li'w'i'nda, rollerdin' jag'di' atqar'i'li'w'i'nda ayit' gsha a'hmiyetke iye. Demek, avtor la'repinen bayan yetilgen remarka shi'g'armanni' jag'di' tu'sinwge, rollerge bo'lip, ko'rkem wog'i'w ushi'n' ju'da' za'ru'r ha'm sha'tr.

Dramali'q shi'g'armalardi' ko'rkem woqi'wdan aldi'n woqi'wshi'larg'a monolog ha'm dialog haqqi'nda mag'li'wmat berip, wolardi'n' ko'rkem woqi'li'wi'n ko'rsetiw kerek.

Monolog — grek tilinen ali'ni'p, qaharmanni'n' ko'pshilikke yamasa wo'zine qarata aytqan so'zleri. Wonda personajdi'n' tili menen woni'n' ishki sezimleri, keshirmeleri beriledi.

Dialog — grek tilinen ali'ni'p, yeki adamni'n' wo'zara so'ylesiwi. Dramali'q shi'g'armalar tiykari'nan dialoglar formasi'nda beriledi. Yag'ni'y qaharmanlardi'n', personajlardi'n' ani'q maqseti, niyetleri, umti'li'wlari ishki-sezim tuyg'i'lari, pikir ha'm tu'siniklerine ha'm wolardi'n' bir-biri menen bolg'an wo'zara so'ylesiwi, qatnaslari'n' ashi'p beriwde, shi'g'armadag'i' waqi'yalardi'n' rawajlani'w bari'si'na ja'rдем beredi. Bulardi'n' ba'ri ko'rkem woqi'w, ko'rkem so'ylew arqali' a'melge asadi'. Ja'ne bir a'yrimashi'li'q belgisi, drama mimika, ha'reket, intonaciya ayri'qsha wori'n tutadi'.

PAYDALANILGAN A'DEBIYATLAR

1. Қ.Орипов, М.Обидова «Ифодали ўқиш» Тошкент. «Ўқитувчи» 1994 й.
2. N.Bekmirzaev — «Notiqlik san'ati asoslari» Tashkent «Yangi nashr» 2008-j
3. Қ.Айымбетов «Халық даналығы» «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс, 1968-ж.
4. С.Т.Никольская, А.В.Майорова, В.В.Осокин «Выразительное чтение»: Ленинград. «Просвещение» 1990-ж.
5. Қ.Айымбетов, И.Қадыров, Ж.Реймов, Қ.Хожаназаров, «Әдебият хрестоматиясы» «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс 1990-ж.
6. С.Ахметов, К.Жәрімбетов «Әдебиеттаныу атамаларының русша қарақалпақша түсіндірме сөзлігі». «Қарақалпақстан» баспасы, 1994-ж.
7. A.Dawletov — Ha'zirgi Qaraqalpaq tilinin' fonetikasi'ni'n' praktikum. No'kis 2008-j.
8. А.Пахратдинов «Қарақалпақ әдебиятын оқытуу методикасы». «Билим» баспасы, Нөкіс 2004-ж.
9. И.Юсупов «Шығармаларының 2 томлығы» «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс 1979-ж.
10. К.Максетов, А.Тәжмуратов Қарақалпақ фольклоры «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс 1992-ж.
11. В.Ирвинг Мухаммед пайғамбардың өмірі, (Қарақалпақшаға аударған И.Юсупов), «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс 1992-ж.

MAZMUNI

Alg'i' so'z.....	3
Kirisiw.....	5
Ko'rkem woqi'w.....	8
Ko'rkem woqi'w tari'xi'.....	9
Q'isxanlar.....	10
So'ylew ma'deniyati' taryxi'nan.....	15
Aristotel.....	17
Demosfen.....	18
Ciceron.....	19
Licuy.....	21
O'zbek so'ylew taryxi'nan.....	25
Mavlon Rioziy.....	27
Xusayn Voiz Koshifiy.....	28
Xoja Muayyad Mehnagi.....	30
So'ylew ag'zalan'.....	30
Seslerdin' artikulyasiyasi'.....	31
Orfografiya ha'm worfoefliya.....	32
Ritm.....	33
Oqi'w texnikasi' ha'm woni' ju'rgiziw jollari'.....	34
Shi'ni'g'i'w.....	34
Dawi's.....	35
Qasqi'r menen ti'rma.....	36
Intonaciya ja'ne woni'n' qurami'.....	37
Pa't ha'm woni'n' tu'rieri.....	38
Logikali'q pa't.....	39
Tu'li menen qoraz.....	40
Pawza ha'm woni'n' tu'rleri.....	41
Logikali'q pawza.....	41
So'ylew tezligi.....	42
Dawi's ku'shi.....	43
So'ylewdin' metodikasi'.....	43

So'ylew tembri.....	46
Ko'rkem woqi'w arqali' a'debiy shi'g'armalardi' tallaw.....	46
Woqi'w bari'si'nda mug'allimnin' wo'zin uslap tuti'wi'.....	47
Teksti mug'allimnin' ko'rkem woqi'wi'.....	48
Yerteklerdi ko'rkem woqi'w.....	48
Ti'msallardi' korkemlep woqi'w.....	49
Lirikali'q shi'g'armalardi' tallaw.....	51
Gu'rri'n'lerdi korkemlep woqi'w.....	52
Mi'ti'qshi' ha'm ji'lan.....	53
Qarli'g'ash adam'ga dos.....	53
Qarli'g'ash ha'm mi'ti'qshi'ni'n' dosli'g'i'.....	53
Mi'ti'qshi' mergen.....	54
Povestlerdi ko'rkem woqi'w.....	54
Romanlardi' ko'rkem woqi'w.....	54
Dramali'q shi'g'armalardi' ko'rkem woqi'w.....	55

Sa'rsen QAZAQBAEV

KO'RKEM WOQI'W

Joqari' woqi'w wori'nlari'ni'n' filologiya fakultetleri
ushi'n woqi'w qollanba

Qaraqalpaq tilinde
«Qaraqalpaqstan» baspasi'
No'kis—2012

Redaktori'
Xudojnigi
Operatori'

Gu'listan Pirnazarova
Azamat Jarimbetov
Timurlan Qosnazarov

Teriwge berilgen waqti' 19. 02. 2012. Basi'wg'a ruqsat etilgen waqti'
08. 03. 2012 Qag'az formati' 60x84 $\frac{1}{4}$. Ofset usi'li'nda basi'ldi'.
Garniturası' — «Times». Ko'lemi 3,75 b/t., 3,49 sha'rtli b/t.,
4,68 esap b/t. Ja'mi 500 nusqada. Bahasi' sha'rtnama boyi'nsha.
Buyi'rtpa № B-11

Wo'zbekstan Respublikasi' Ministrler Kabineti ta'repinen baspa xi'zmeti menen
shug'ullani'w ushi'n 2008-jı'ı 30-sentyabrde Al №114
licenziyasi' berilgen.

«Qaraqalpaqstan» baspasi': 230100,
No'kis qalasi', Qaraqalpaqstan ko'shesi, 9

«FARMA PRINT NUKUS» JSHJ tipografiyasi'ndabasi'ldi'.
Ma'nzil: No'kis qalasi', A. Dosnazarov ko'shesi, 18-jay.